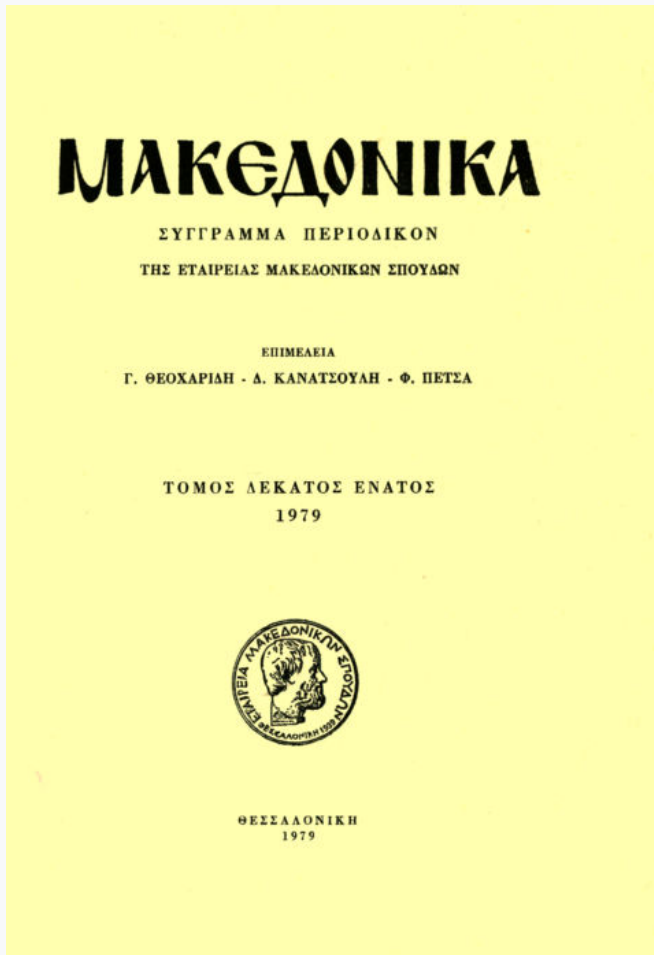

Μακεδονικά

Τόμ. 19, Αρ. 1 (1979)

Angeliki E. Laiou-Thomadakis, Peasant Society in the Late Byzantine Empire

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: [10.12681/makedonika.481](https://doi.org/10.12681/makedonika.481)

Copyright © 2014, Γ. Ι. Θεοχαρίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (1979). Angeliki E. Laiou-Thomadakis, Peasant Society in the Late Byzantine Empire. *Μακεδονικά*, 19(1), 433–448. <https://doi.org/10.12681/makedonika.481>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Angeliki E. Laiou-Thomadakis, Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study, Princeton University Press, Princeton, New York 1977, σελ. XIII + 325 (2 Graphs. 2 Maps. 40 Tables. 2 Appendices).

Ἡ ἀξιόλογος αὐτὴ μελέτη προτίθεται νὰ περιγράψῃ τὴν κατάστασιν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις εἰς τὴν ὑπαιθρον κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὑπὸ μερικῶν ἱστορικῶν ὡς ἐποχὴ τοῦ «ἐκφεουδαλισμοῦ» τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Εἰς τὸ Κεφ. I ἐξετάζεται εἰσαγωγικῶς τὸ πρόβλημα καὶ ἡ μέθοδος (The Problem and the Method, σ. 3-23). Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ σπουδαιότερα πλουτοπαραγωγικὴ πηγὴ (κατόπιν τῶν ὀλεθρίων προνομίων τῶν ἰταλικῶν πόλεων) ἀπέμεινε ἡ γῆ (δὴ ἀπέμεινε) καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς εἰσοδήματα. Εἶναι γνωστὸν ἐπίσης ὅτι οἱ Παλαιολόγοι διένειμον εἰς τοὺς ὁπαδοὺς τῶν προσωπικῶς εἰσοδήματα ἐκ τῆς γῆς ὑπὸ τὴν μορφήν «προνοίας», ἡ ὁποία συνοδευομένη κατ' ἀρχὰς ἀπὸ ὑποχρέωσιν παροχῆς ὑπηρεσίας πρὸς τὸ Κράτος κατῆρτησε κληρονομικὴ καὶ ἐν τέλει ἀπετέλεσε καὶ νομικῶς ἀνεξάρτητον ἰδιοκτησίαν προσώπων ἐπὶ ἐθνικῷ ἐδάφους. Τὰ αὐτὰ πρόνοια ἀπέκτησε κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἰδίως αἱ μεγάλαι Μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τοιοῦτοτρόπως ἡ ὑπαιθρος ἐτεμαχίσθη εἰς κτήματα ἀνεξαρτήτων ἀπὸ τὸ Κράτος γαιοκτημόνων, λαϊκῶν ἢ κληρικῶν, μεγάλων ἢ μικρῶν. Οἱ χωρικοὶ, οἰκογένειαι ὀλόκληροι καὶ χωρία ὀλόκληρα, ἐγένοντο «πάροικοι» καὶ τὰ ἐκ τῶν καλλιεργουμένων κτημάτων εἰσοδήματα, εἰσπραττόμενα ἄλλοτε ὑπὸ τοῦ Κράτους ὡς φόροι, εἰσπράττοντο τώρα ὑπὸ τῶν γαιοκτημόνων.

Αὐτὴν τὴν κατάστασιν θέλουσιν μερικοὶ ἱστορικοὶ νὰ ὀνομάζουσιν «ἐκφεουδαλισμὸν» τοῦ Βυζαντίου, τὸν ὁποῖον φαίνεται νὰ ἀποδέχεται καὶ ἡ σ. μας, παρ' ὅλον ὅτι ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν κλιμακωτὴν διάρθρωσιν τῆς φεουδαλικῆς κοινωνίας τῆς Δύσεως καὶ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι αἱ διασωθεῖσαι πηγαὶ δίδουσιν εἰκόνα τῆς πραγματικῆς καταστάσεως ἐν τῷ συνόλῳ τῆς «Ἐκφεουδαλισμὸν» ὑπεστήριξε π.χ. ὁ G. Ostrogorsky, Pour l'Histoire de la Feodalité Byzantine, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia II, Brussels 1956. Ὁρθῶς ὅμως παρετήρησε κατόπιν ὁ P. Lemerle: «...je pense qu'il faut éviter d'employer les mots 'seigneurial', 'féodal', et autres, venus du dehors avec un contenu, une histoire, une puissance d'évocation, auxquels la réalité byzantine n'a eu aucune part. Je crois d'autre part qu'il faut se garder autant que possible de schématiser... et il faut se souvenir que si Byzance a souvent créé et innové, elle n'a presque jamais formellement aboli ou systématiquement détruit l'état ancien... enfin, je dois dire que les idées de G. Ostrogorski... ne me paraissent pas emporter d'emblée la conviction... d'un mot, rien ne nous autorise à admettre cette véritable disparition de la paysannerie libre et indépendante que serait sa transformation en parèques de l'état» (P. Lemerle, Esquisse pour une Histoire Agraire de Byzance. Les Sources et les Problèmes, «Revue Historique» 219(1958), juillet-septembre 1958, σ. 89 de l'extrait). Τὸν ἀμφισβητήσιμον ὄρον «ἐκφεουδαλισμὸς» θὰ χρησιμοποίησιν πολλακτικῶς ἡ σ. μας εἰς τὴν ἐργασίαν τῆς.

Οἱ ἀναφερθέντες, «πάροικοι», οἱ ὁποῖοι εἶχον οἰκονομικὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τοὺς γαιοκτῆμονας, ἄφορ εἰς αὐτοὺς παρέδιδον μέρος τῶν εἰσοδημάτων τῶν, καὶ νομικὴν ἐξάρτησιν

ἐξ αὐτῶν, ἀφοῦ εἰς αὐτοὺς ἀνήκεν ἡ γῆ, τὴν ὅποιαν ἐκαλλιέργουν, παρουσιάζονται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος μέχρι τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰῶνος, περίοδον ἐκ τῆς ὁποίας διεσώθησαν πηγαί, ὁλόνεν πτωχότεροι καὶ ὁλόνεν ὀλιγότεροι καὶ αὐτὸ τὸ φαινόμενον προτίθεται νὰ μελετήσῃ ἡ συγγραφεὺς εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἐργασίαν τῆς.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἡμπορεῖ βέβαια νὰ ἀποδοθῆι ἐξ καταστροφικῶν παράγοντας τῆς ἐποχῆς, ὅπως αἱ ἐπεμβάσεις τῶν ἰταλικῶν πόλεων, οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ αἱ εἰσβολαὶ Καταλανῶν, Σέρβων καὶ Τούρκων. Τοῦτο ὁμῶς ἐν μέρει μόνον κατὰ τὴν συγγραφήν, ἡ ὁποία προτίθεται νὰ ἀποδείξῃ διὰ τῆς παρούσης μελέτης τῆς ὅτι πολὺ πρὸ τῶν καταστροφικῶν αὐτῶν αἰτιῶν, ἤδη εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος, παρουσιάζεται ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ αὐτὴ ἐξασθένησις τῆς ὑπαίθρου εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος.

Αἱ πηγαὶ τῆς εἶναι κυρίως «περιορισμοὶ» καὶ «πρακτικὰ», ἔγγραφα δηλαδὴ βυζαντινῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, διασωθέντα εἰς τὰς Μονὰς καὶ ὀριοθετοῦντα ἢ ἀπαριθμοῦντα κτήματα λαϊκὰ ἢ ἐκκλησιαστικὰ. Εἶναι ὁμῶς αἱ πηγαὶ τῆς περιορισμέναι α) χρονικῶς, διότι τοιαυτὰ ἔγγραφα, ἀνήκοντα, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς μόναν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, διεσώθησαν εἰς ἱκανοποιητικὸν ἀριθμὸν ἰδίως ἐκ τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου μέχρι τῶν μέσων περίπου τοῦ 14ου αἰῶνος (1340), β) γεωγραφικῶς, διότι τὰ μοναστηριακὰ κτήματα τῶν ἐγγράφων τούτων εὐρίσκοντο εἰς τὴν Μακεδονίαν, μεταξὺ τοῦ Ἁζιῦ καὶ τοῦ Στρυμόνος, καὶ γ) κοινωνικῶς, διότι τὰ πλεῖστα τῶν ἐγγράφων ἀφοροῦν εἰς κτήματα μοναστηριακὰ καὶ ὄχι ἰδιωτικὰ, ἐνῶ ἔγγραφα ἰδιωτικῶν ἄλλοτε κτημάτων διεσώθησαν μόνον, ὅταν τὰ ἐν λόγῳ κτήματα περιήλθον εἰς τὰς Μονὰς καὶ ἐγένοντο καὶ αὐτὰ μοναστηριακὰ. Οὕτως αἱ πηγαὶ τῆς σ. δίδουν εἰκόνα τῆς καταστάσεως μόνον τῶν μοναστηριακῶν «παροικῶν» γεωργῶν. Ἐὰν ὑπῆρχον συγχρόνως καὶ ἐλευθεροὶ κτηματῖαι γεωργοί, οὗτοι εἶναι ἀόρατοι εἰς τὰς πηγὰς τῆς σ. Τὴν παρατήρησιν αὐτὴν κάμνει ἡ ἰδία, ἀλλὰ θεωρεῖ λίαν πιθανόν (most probable) ὅτι «ὁ μέγας ὄγκος τῶν ἀγροτῶν κατὰ τὸ ὕστερον Βυζαντινὸν Κράτος συνίστατο πράγματι ἀπὸ ἐξηρητημένους ἀγρότας, οἱ ὅποιοι οὕτως ἔζων ὑπὸ δρους ὁμοίους τῶν διαφανομένων εἰς τὰς (ὑπαρχούσας) πηγὰς» (σ. 11). Οὕτως ἡ σ. ἤδη ἤρρισε νὰ οἰκοδομῇ ἐπὶ μῖα πιθανότητος.

Ἡ ἰδία ἡ σ. προλαμβάνει περαιτέρω καὶ ἄλλας δυσκολίας παρατηροῦσα ὅτι ἦτο δυνατόν ἀγρόται ἐξαρτῶμενοι ἀπὸ ἰδιώτας κτηματῖας νὰ ἔζων καὶ νὰ εἰργάζοντο ὑπὸ δρους διαφορετικῶς ἐκεῖνων τῶν «παροικῶν» τῶν Μονῶν, ἀφοῦ τὰ ὀλίγα διασωθέντα ἔγγραφα ἰδιωτικῶν κτημάτων δεικνύουν ὅτι οἱ «πάροικοι» ἰδιωτῶν εἶχον μεγαλυτέραν περιουσίαν τῶν «παροικῶν» τῶν Μονῶν, καὶ οὕτω τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης τῆς δὲ πρῆξι νὰ περιορισθοῦν μόνον εἰς τοὺς «παροίκους» τῶν Μονῶν. Τὴν δυσκολίαν ὁμῶς ὑπερνικᾷ ὑποδεικνύουσα ὅτι τὰ ὀλίγα ταῦτα διασωθέντα ἔγγραφα ἰδιωτικῶν κτημάτων ἀφοροῦν εἰς ἰδιοκτησίας ἐκεῖνης μόνον τῆς μέσης ὁμάδος κτηματιῶν, οἱ ὅποιοι ὑπῆρθησαν εἰς τὸν στρατὸν καὶ εἶχον ἐτήσιον εἰσόδημα φθάνον τὰ 80 ὑπέροισιν καὶ τῶν ὁποίων οἱ «πάροικοι» ἔζων ὑπὸ δρους διαφορετικῶς ὄχι μόνον τῶν «παροικῶν» τῶν Μονῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν «παροικῶν» καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ἰδιωτῶν κτηματιῶν (σ. 12). Ἐγγραφα ἰδιωτικῶν κτημάτων διεσώθησαν βεβαίως ὀλίγα, εἶναι ὁμῶς τοῦτο τεκμήριον ὅτι καὶ τὰ ἰδιωτικὰ κτήματα ἦσαν ὀλίγα; Παρ' ὅλον ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀποδείξεις (it cannot be documented), ἡ σ. πρὸς τοῦτοις πιστεύει ὅτι «τὰ ἐπὶ τῆ βάσει τῶν μοναστηριακῶν 'πρακτικῶν' ἐπιτευχθέντα συμπεράσματα τῆς μελέτης τῆς πιθανῶς ἐπεκτείνονται καὶ εἰς τοὺς ἐξηρητημένους ἀγρότας τῶν μεγάλων κτηματιῶν, ἄνκαι ἴσως ὄχι εἰς τοὺς ἐξηρητημένους ἀγρότας τῶν μικρῶν κτηματιῶν». Παρὰ τὴν τελευταίαν ταύτην μικρὰν παραχώρησιν προχωρεῖ εἰς τὴν γενίκευσιν, ὅτι «ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐξηρητημένων ἀγροτῶν εἰς τὰς ἐλαττουμένους κτήσεις τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας... ἔζη ὑπὸ δρους ὁμοίους ἐκεῖνων τῶν μοναστηριακῶν 'παροικῶν' τῆς Μακεδονίας» (σ. 12/3). Καὶ πάλιν λοιπὸν ὑπάρχει ἓνα «πιθανῶς». Μὴ ὑπαρχουσῶν πη-

γών περί του εναντίου είμεθα ύποχρεωμένοι νά δεχθόμεν τά συμπεράσματα τής συγγραφώς, αλλά μετ' επιφυλάξεως.

Λόγω τών χιλιάδων άγροτικών καλλιεργητικών μονάδων (household), τών εμφανιζομένων εις τά βυζαντινά άπογραφικά έγγραφα, και λόγω τών πολλών άπόψεων δυνατής έξετάσεώς των, ή σ., διά νά καταλήξη εις γενικώτερα συμπεράσματα, εφαρμόζει και ποσοτικήν ανάλυσιν τών στοιχείων των και πρός τούτο χρησιμοποιεί και αυτή, ως και άλλοι πρός αυτής (Κ. V. Hvosnova, J. Lefort), ηλεκτρονικόν έγκέφαλον (computer), εις περιωρισμένον βεβαίως βαθμόν, έξ ου και οι πολλοί στατιστικοί πίνακες εις τήν έργασίαν τής.

Έκ του μεγάλου άριθμού τών ύπαρχόντων «πρακτικών» επιλέγει «πρακτικά» τών άπογραφών άπό τού 1301-1341 τών μονών 1. Ίβήρων, 2. Λαύρας, 3. Ξενοφώντος, 4. Ζωγράφου, και 5. Χιλανδαρίου, τά όποια θά άποτελέσουν τόν κύριον κορμόν του ύλικού τής (main sample) και τά όποια θά περιορίσουν τήν έρευνάν τής βασικώς εις τó Θέμα Θεσσαλονίκης, άφήνουσα έξω τά άποσπασματικά «πρακτικά» τής μονής Ξηροποτάμου και επιφυλασσομένη νά λάβη ύπ' όψιν τής τά καθυστερημένως δι' αυτήν δημοσιευθέντα «πρακτικά» τής μονής Έσφιγμένου (έκδ. Μ. Lefort) και νά έξετάση χωριστά «πρακτικά» άφορόντα εις χωρία του Θέματος Στρυμόνος.

Τό Κεφ. II έχει ως άντικείμενον έξετάσεως τó «χωρίον» (the village), τήν βασικήν μονάδα άγροτικής έγκαταστάσεως πληθυσμού, και μελετά τās σχέσεις μεταξύ γαιοκτήμονος και «χωρίου» ως ένότητος (σ. 24-71).

Διαπιστωθέντος πρώτον ότι τόσον τó κλίμα όσον και αί καλλιέργειαι (πλην καπνού και όρύζης) ήσαν αί αύται κατά τόν 14ον αιώνα εις τήν Μακεδονίαν ως και σήμεραν και ότι ή πυκνότης του πληθυσμού εις αυτήν ήτο σημαντική (34,3 άτομα, λίαν πιθανώς, ανά χμ²), τó ήμισυ δηλαδή τής σημερινής, καταλήγει εις τās έξής διαπιστώσεις: α) Άνκαι ή κοινότης του «χωρίου» έξακολουθεί άποτελή παραγωγικήν ένότητα, ως φορολογική ένότης όμως έχει χάσει τó πλείστον τών λειτουργιών τής κατά τόν 14ον αιώνα. Ούτε ή συλλογική φορολογική εδύθη ούτε τó «δικαίον τής προτιμήσεως» (ή ύποχρεωτική προτίμησις κοινωνικώς άδυνατοτέρων γειτόνων κατά τήν πώλησιν ή έκμίσθωσιν κρατικών άγροτοτεμαχίων) έλειτούργουν, όπως ταυτα έλειτούργουν κατά τόν 10ον αιώνα (σ. 58). β) Εις τās βασικάς οικονομικάς του σχέσεις πρός τούς γαιοκτήμονας τó «χωρίον» ένεργεί ως ήνωμένον σύνολον (σ. 61). γ) Εις τās νομικάς του σχέσεις πρός τούς γαιοκτήμονας τó «χωρίον» ένεργεί ως νομικόν πρόσωπον άντιπροσωπευόμενον ύπό τού «νομοκού» του, ό όποιος συνήθως είναι ίερεύς (σ. 63).

Τό γενικόν όμως συμπέρασμα τής σ. είναι ότι τó μακεδονικόν «χωρίον» κατά τόν 14ον αιώνα είχε χάσει ή έχανε ταχέως τήν άνεξαρτησίαν του. Διετήρει βεβαίως κάποιαν συνοχήν και μερικά ίχνη τής λειτουργίας του ως συνόλου. Διά τó Δημόσιον δηλ. έξηκολούθει νά άποτελή σύνολον γής και κατοικων. Εις τās οικονομικάς του σχέσεις πρός τόν γαιοκτήμονα ένήργει βεβαίως ως σύνολον και διετήρει νομικάς και διοικητικάς λειτουργίας. Άλλά «Η ύπαιθρος εις τά Θέματα Θεσσαλονίκης και Στρυμόνος έξεφεοδάλιζετο ταχέως κατά τόν 14ον αιώνα. Όλόκληρα 'χωρία' ή τμήματα 'χωρίων' έδίδοντο εις μοναστηριακούς και λαϊκούς γαιοκτήμονας. Αί μοναί του Άγίου Όρους κατείχον μεγάλας ιδιοκτησίας εις αυτά (τά Θέματα), ένθ τής Λαύρας και τών Ίβήρων ήσαν αί πλουσιώτεραι εις γαίας και 'παροίκους» (σ. 64/5). Και όμως καθ' όμολογίαν τής συγγραφώς: «Εις άριθμόν μικρών και μετρίων λαϊκών γαιοκτημόνων είχε δοθή ιδιοκτησία εις τήν περιοχήν αυτήν (βλ. Appendix I)... Δυστυχώς δέν έχομεν λεπτομερείς πληροφορίας περί αυτών. Ύπάρχει μόνον μικρός άριθμός 'πρακτικών' λαϊκών γαιοκτημόνων» (σ. 65). 'Υπ' αυτούς τούς δρους όμως πώς επιτρέπονται γενικεύσεις με βάση μόνον τά 'πρακτικά' τών Μονών και πώς ήμπορεί νά γίνη λόγος περί έκφεοδάλιμου τών Θεμάτων Θεσσαλονίκης και Στρυμόνος, όταν τά

κτήματα τῶν Μονῶν αὐτῶν δὲν καλύπτουν παρά μέρος μόνον τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῶν ἐν λόγῳ Θεμάτων;

Καί μία παρατήρησις γεωγραφική: Τὸ χωρίον Μαμυτζιῶνας (P e t i t, Chil. No 92), τὸ ὅποσον δις ἀναφέρει ἡ σ. ὁμοῦ μετ' ἄλλων κτημάτων μόνον τοῦ Ἐθνοῦ εἰς τὴν Χαλκιδικήν, (σ. 45 καὶ σ. 61), ἐπρεπε νὰ λεχθῆ ὅτι δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἀλλὰ παρά τὴν Κωνσταντινούπολιν: ... ἔχειν δὲ τὴν τοιαύτην σεβασμίαν μονήν (Χελανδαρίου) καὶ τὸ παρά τὰ παρὰ πὸ λ ι α ἤμισυ τοῦ χωρίου τῆς Μαμυτζιῶνας. Act. Chil. 92,5 (βλ. καὶ Act. Chil. 60, 29-Ἄνδρον. Β', 1321-61, 26-Ἄνδρον. Γ', 1321-82, 1). Ἐκεῖτο λοιπὸν τὸ χωρίον τῆς Μαμυτζιῶνας «περὶ τὰ παραπόλια», τὰ προάστεια δηλαδὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὰ ὅποια ἐλέγοντο παρὰ πὸ λ ι α (= παρά τὴν πόλιν). Βλ. προχείρως Σ κ α ρ λ ἄ τ ο υ Β υ ζ α ν τ ῖ ο υ, Ἡ Κωνσταντινούπολις, Ἄθηναι 1860-69, τόμ. Β', σ. 1 κ.έ.

Εἰς τὸ Κεφ. III: Οἰκογένεια καὶ συγγενεῖς (Family and kinship, σ. 72-107), ἡ σ. ἀναζητεῖ τὰ ὅπισθεν τῆς φορολογικῆς προσόψεως τῶν «πρακτικῶν» διαφαινόμενα ἔχνη τῆς ὀργανώσεως τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν οἰκογένειαν καὶ τὰς συγγενεῖς αὐτῆς σχέσεις, διὰ νὰ παρουσιάσῃ ἀρκετὰ πλήρη εἰκόνα τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας εἰς τὴν βάσιν τῆς, ὅπου «institutions were formed by an interaction of spontaneous social links, state action, and developing feudalism (!)» (σ. 72).

Τί κρίμα ὅμως ὅτι αἱ πηγαὶ δὲν τὴν βοηθοῦν πολὺ καὶ μετ' ἀξέπαινον εἰλικρίνειαν ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ φορολογικὴ μορφή τῶν «πρακτικῶν» ἀποκρύπτει τὴν πραγματικὴν ὀργανώσιν τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας: «it is dangerous to assume that the information given in the 'Praktika' always reflects the actual organisation of society, since the 'Praktika' were drawn up for fiscal purposes and may, therefore, merely reflect a bureaucratic structure superimposed on the actual and disguising it» (σ. 72). Παρ' ὅλον τοῦτο ἐπιιδίεται γενναίως εἰς κοπιαστικὴν καὶ ἐξονυχιστικὴν ἀνάλυσιν τῶν ὑπαρχόντων εἰς αὐτὰ στοιχείων.

Μετὰ τὴν διασάφισιν τῶν ἐνοιῶν: «Οἰκογένεια»(family)= Μονὰς ἀτόμου βιολογικοῦ ὁμαίμων ἢ διὰ γαμίας συγγενείας συνδεδεμένων, «καλλιεργητικὴ ὁμάς»(household)= Μονὰς συνοικούντων συνιδιοκτητῶν καλλιεργητῶν, καὶ «Ἐστία»(hearth)= Μονὰς φορολογικῶς συνυποχρέων, καὶ τῶν περιπτώσεων, κατὰ τὰς ὁποίας αὐτὰ συμπίπτουν ἢ παραμένουν χωρισμένα, ἐξετάζεται ἡ οἰκογένεια εἰς τὸν βιολογικὸν κοινωνικὸν τῆς ρόλον.

Διαπιστοῦται ὁ πατριαρχικὸς χαρακτὴρ τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας καὶ αἱ διάφοροι μορφαὶ αὐτῆς: «Κυτταρικὴ μορφή» (nuclear family)= Σύζυγος καὶ ἄγαμα τέκνα. «Καθῆτως ἠῤῥημένη μορφή» (vertically extended family)= Γονεῖς καὶ νυμφευμένα ἢ ὑπανδρα τέκνα μετὰ ἢ ἀνευ ἰδίων τέκνων, δύο ἢ τρεῖς δηλαδὴ συνοικοῦσαι γενεαί. «Πλαγίως ἠῤῥημένη μορφή» (laterally extended family)= Οἰκογένεια κυτταρικῆς μορφῆς συνοικούντων ἀδελφῶν. Καί μία τετάρτη μικρὰ κατηγορία καθῆτως καὶ πλαγίως ἠῤῥημένον οἰκογενεῖαν.

Ἐκ τοῦ σχετικοῦ πίνακος μορφῶν οἰκογενεῶν (table III-1, σ. 81) διαπιστοῦται ὅτι εἰς τὸ Θέμα Στρυμόνος δὲν ἐπικρατεῖ ἡ κυτταρικὴ μορφή οἰκογενείας, ὅπως συμβαίνει τοῦτο εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης, καὶ ὅτι ἐν γένει ἡ ἐπομένη κατηγορία δὲν εἶναι ἡ καθῆτως, ἀλλὰ ἡ πλαγίως ἠῤῥημένη μορφή οἰκογενείας. Ἡ δικὴ μας ἀπορία εἶναι, μήπως τοῦτο σημαίνει ὅτι εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης, ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ κυτταρικὴ μορφή, ἔχομεν αὐτὴν τὴν ἐποχὴν πολλοὺς νεοφερμένους, «παροίκους», οἱ ὅποιοι δὲν ἐπρόφθασαν ἀκόμη νὰ ἀυξήσουν καθῆτως καὶ πλαγίως τὰς οἰκογενείας τῶν; Καὶ πόθεν προήρχοντο ἄραγε οἱ νεοφερμένοι αὐτοὶ «παροικοί»; Ἡ γνῶμη τῆς σ. εἶναι ὅμως ἄλλη: «vertically extended families may be important in a society, but cannot predominate statistically because of the shortness of the life and perhaps because of economic reasons» (σ. 82). Πῶς ἐξηγεῖται ὅμως τότε ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν κυτταρικὴν μορφήν οἰκογενείας εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω Θέματα; Δὲν ἐξηγοῦν ταῦτην τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῆς σ., ὅτι «although the nuclear family is statistically predomi-

nant, the great majority of people must have lived in a extended household of somekind at a certain point in their lives» και ότι «the poorer households tend to consist of nuclear families, whereas larger households coincide with possession of land» (σ. 85). Είς τήν πλέον πιθανήν ἐξήγησιν θά φθάσῃ ἡ σ. περαιτέρω (σ. 101) ἐξ ἄλλων δεδομένων.

Ἐπιβεβαιώνεται ἡ παρατήρησις, ὅτι ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τῶν ἀγροτικῶν καλλιεργητικῶν ὁμάδων εἰς τὰ «πρακτικά» τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἔχομεν ὀγκώδεις παραχωρήσεις γαιῶν καὶ «παροίκων» εἰς μοναστήρια καὶ εἰς ιδιώτας (σ. 89). Ἡ ἐκ τοῦ σχετικοῦ ὁμοῦ πίνακος (Table III-4, σ. 90) παρατήρησις, ὅτι ἡ ἀναλογία ἀνδρῶν ἀρχηγῶν καλλιεργητικῶν ὁμάδων παραμένει ἐν τῷ χρόνῳ σταθερά, δὲν ὀδηγεῖ ἀσφαλῶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι «ὅποιαδήποτε ἐπίδρασιν καὶ ἂν ἔσχον ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν, ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τοῦ 1320 καὶ ἡ γενικὴ ἀστάθεια ἐπὶ τῆς δημογραφίας τῆς ἀγροτικῆς Μακεδονίας, σχεδὸν οὐδεμίαν ἐπίδρασιν εἶχον ἐπὶ τῆς γενικῆς φυλετικῆς συνθέσεως τῶν ἀρχηγῶν τῶν καλλιεργητικῶν ὁμάδων» (σ. 89). Ὅχι μόνον διότι, ὡς ἡ ἴδια ἡ σ. παρατηρεῖ, «since the rate of remarriage of widowers is even less visible, no accurate statistical comparison may be established» (σ. 89), ἀλλὰ καὶ διότι δὲν εἶναι λογικὸν νὰ ἀρνηθῶμεν τελείως δημογραφικὰ ἀλλαγὰς εἰς περιόδους μεγάλων ἀναστατώσεων, αἱ ὁποῖαι διὰ τῶν πολεμικῶν τῶν γεγονότων ἔχουν ἀντίκτυπον κυρίως εἰς τὸν ἀνδρικὸν πληθυσμόν. Ἄλλωστε διάφορα περὶ τούτου λέγει, ὡς θά ἰδοῦμε, ἡ σ. περαιτέρω εἰς σ. 236 καὶ σ. 241.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ κληρονομικὸν δίκαιον τῆς ἀγροτικῆς μακεδονικῆς κοινωνίας, ἐφ' ὅσον ἡ ἴδια ἡ σ. ὁμολογεῖ ὅτι «our records do not permit us to follow the workings of these laws in detail» (σ. 90), τί ἀξίαν ἔχουν αἱ γινόμεναι παρατηρήσεις, ὅτι π.χ. οὔτε ἡ Νεαρά τοῦ πατριάρχου Ἐπιφανίου Ἀΐ, ἡ ἐπιδικάζουσα μόνον τὸ τρίτον τῆς περιουσίας εἰς ἀτέκνους χήρας ἢ χήρους (Ἀρμενόπ., Ἐξάβιβλος, Βιβλ. V, κεφ. VIII, σ. 638, 662, 664), οὔτε ὁ βυζαντινὸς νόμος, ὁ προτιμῶν ἐν τῇ κληρονομίᾳ τὸν ἀδελφὸν θανόντος, συζύγου ἀτέκνου χήρας (Ἀρμενόπ., Ἐξάβιβλος, Βιβλ. V, κεφ. III, σ. 638), φαίνεται νὰ εἶχον ἐφαρμογὴν εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις (σ. 91/2). Τὸ χρησίμιον θά ἦτο νὰ μαθαίναμε εἰς ποίας περιπτώσεις δὲν εἶχον ἐφαρμογὴν. Ἐπίσης, ἐφ' ὅσον εἰς τὰ «πρακτικά», μόνον ὅταν γυναικα εἶναι ἐπὶ κεφαλῆς καλλιεργητικῆς ὁμάδος, ὁ ἀπογραφεὺς σημειοῖ αὐτὴν ὡς χήραν, τὸ συμπέρασμα ἢμπορεῖ νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τοῦ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ γυναικῶν χηρῶν εἰς τὸν σχετικὸν πίνακα (Table III-4, σ. 90), ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἴδια ἡ σ. παρατηρεῖ ὅτι «this phenomenon, unfortunately cannot be studied in detail, since we cannot form even a gross estimate of widowers» (σ. 92), καὶ τί ἀξίαν ἔχουν αἱ παρατηρήσεις, ὅτι τὸ φαινόμενον γυναικῶς ἐπὶ κεφαλῆς καλλιεργητικῆς ὁμάδος εἶναι παροδικόν, ἰσχύον ἀπὸ τῆς χηρείσεώς της μέχρι τοῦ νέου γάμου της (σ. 94), καὶ ὅτι τὸ φαινόμενον ἀρρένων ἀδελφῶν ἀπὸ κοινοῦ ἐπὶ κεφαλῆς καλλιεργητικῆς ὁμάδος ἰσχύει μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως ἐνὸς ἐξ αὐτῶν;

Ἀντιθέτως, ἀκριβὲς ἐπειδὴ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν πινάκων III-6 καὶ III-7 (σ. 99) «are not and cannot be entirely accurate», ἀφοῦ οἱ ἀπογραφεῖς δὲν προχωροῦν πολὺ εἰς τὴν καταγραφήν τῶν συγγενικῶν σχέσεων οἰκογενειῶν, πολλάκις οὔτε μέχρι τοῦ συγγενικοῦ βαθμοῦ πρώτων ἐξαδέλφων, θεμελιούται αὐτὴν τὴν φορὰν ἡ παρατήρησις τῆς σ., ὅτι «the real number of related households exceeds the number of relationships which have been registered by the apographeus» (σ. 100), καὶ ἐπομένως τὸ παρατηρούμενον, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνευ συγγενειῶν καλλιεργητικῶν ὁμάδων αὐξάνει αἰφνιδίως κατὰ τὰς ἀπογραφὰς τὸ 1338-1341 εἰς 62% ἐναντι 44% τῶν προηγουμένων ἀπογραφῶν τοῦ 1300-1301 καὶ 1320-1321, ὀδηγεῖ πράγματι εἰς τὸ λιαν πιθανὸν συμπέρασμα τῆς σ., ὅτι «ἐξηφανίσθησαν πολλὰ ἀπὸ τὰς παλαιὰς καλλιεργητικὰς ὁμάδας τῶν χωρίων καὶ μέγα ποσοστὸν ἐξ αὐτῶν ἀντικατεστάθη ὑπὸ νεοφερμένων, οἱ ὁποῖοι συνήθως δὲν συγγενεῖον μεταξύ τῶν» (σ. 101). Διατι

όμως εξηφανίσθησαν πολλοί εκ των παλαιών καλλιεργητικών ομάδων των χωρίων μετά τας μέχρι του 1321 απογραφάς, μετά δηλαδή τον εμφύλιον πόλεμον του 1320, αν όχι λόγω της πολιτικής ασταθείας μετ' αυτόν, της οποίας την δημογραφικήν επίδρασιν έμειωσε προηγουμένως ή συγγραφέας (βλ. σ. 89);

Τό γενικόν συμπέρασμα του κεφαλαίου είναι, ότι «άνκαι ή κυτταρικής μορφής οικογένεια ήτο ή επικρατούσα μορφή οργανώσεως της καλλιεργητικής ομάδος εις την Βυζαντινήν Μακεδονίαν, σύνθηες ήτο να ζούν υπό την αυτήν στέγην διάφοροι συγγενείς. 'Επί πλέον μέγας αριθμός οικογενειών του χωρίου είχαν μεταξύ των συγγένειαν εξ αίματος ή άγχιστείας. Άνκαι δέν γνωρίζομεν όλας τας επιπτώσεις της συγγενείας αυτής, γνωρίζομεν ότι διεδραμάτιζε ρόλον εις την κληρονομίαν της κτηματικής περιουσίας και εις την φροντίδα των ήλκιομένων και των έχόντων ανάγκην προστασίας» (σ. 107). Όμοιολογούμενος συμπέρασμα όχι άνάλογον του μεγάλου κόπου της συγγραφείας.

Εις τό κεφ. IV ή σ. εξετάζει τά όνόματα (Names, σ. 108-141), όνόματα βαπτιστικά και όνόματα έπίθετα, των «παροίκων» της Μακεδονίας, όπως ταύτα εμφανίζονται εις τά έγγραφα των μονών του 'Αγίου Όρους εις τρεις απογραφάς (1300-1301, 1320-1321, 1338-1341), και κάνει ενδιαφερούσας παρατηρήσεις:

Τά βαπτιστικά όνόματα προέρχονται κατά τό πλείστον από την χριστιανικήν θρησκείαν, αλλά υπάρχουν και βαπτιστικά άναφερόμενα εις φυσικά χαρακτηριστικά, εις ήθικά χαρακτηριστικά, εις τοπωνύμια, εις προλήψεις ή είναι ξένης καταγωγής (πολύ όλίγα, μεταξύ των όσίων το Lumbertos θα ήμπορούσε να είναι Humbert και όχι Robert, ως λέγει ή σ. εις σ. 113) ή είναι έθνικά. 'Η επιλογή άσυνήθων βαπτιστικών όνομάτων όφειλεται εις την έπιθυμίαν να τιμηθούν ζώντες ή νεκροί συγγενείς (σ. 117), άνκαι δέν διακρίνεται σχέδιον όνοματοθεσίας (no pattern can be established, σ. 114), πλην της διαιωνίσεως των όνομάτων των προγόνων διά των απογόνων (σ. 118).

Τά έπίθετα όνόματα δηλούν τέχνην ή έπάγγελμα ή είναι τοπωνυμικά ή παρατσούκλια (nicknames) ή προέρχονται από παρατσούκλια (Table IV-1, σ. 121).

Τά τοπωνυμικά δεικνύουν μετανάστευσιν εις Μακεδονίαν α) εκ της κάτω Έλλάδος, γενομένην, λίαν πιθανώς, μετά την άποκατάστασιν της βυζαντινής κυριαρχίας εις την Μακεδονίαν (μετά τό 1224) ή και μετά την άποκατάστασιν του Βυζαντινού Κράτους εις την Κωνσταντινούπολιν (μετά τό 1261), β) εκ των νήσων του Αιγαίου, γενομένην, λίαν πιθανώς, μετά τους πολέμους του Μιχαήλ Η' προς τά ύπολείμματα των λατινικών κρατιδίων, οι όποιοι έκαμον δύσκολον την ζωήν εις τας νήσους, γ) πολύ όλίγα τοπωνυμικά δεικνύουν μετανάστευσιν εκ Μ. 'Ασίας, και δ) τά πλείστα τοπωνυμικά δεικνύουν μετανάστευσιν εντός της Μακεδονίας από τόπου εις τόπον ως άποτέλεσμα του εμφυλίου πολέμου του 1320.

Εις τον πίνακα IV-2 (σ. 131) ή σ. δίδει την στατιστικήν κατανομήν εις έκατοστιαία ποσοστά των τοπωνυμικών διαφόρων τόπων κατά τας τρεις απογραφάς, του 1300-1301, 1320-1321 και 1338-1341, εις τό Θέμα Θεσσαλονίκης. Παρατηρούμεν όμως ότι κατά την δευτέραν άπογραφήν (του 1320-1321) τά ποσοστά τοπωνυμικών εκ των νήσων του Αιγαίου αυξάνουν εις 13% έναντι 8% της προηγουμένης άπογραφής (του 1300-1301). Τουτό όμως δέν συμφωνεί με την προηγουμένην (σ. 128) υπόθεσιν της σ., ότι ή μετανάστευσις αυτή έγένητο, λίαν πιθανώς, μετά τους πολέμους του Μιχαήλ Η' κατά των ύπολειμμάτων των λατινικών κρατιδίων, άφου ό Μιχαήλ Η' άπέθανε την 11ην Δεκεμβρίου 1282 και οι πόλεμοι του είχαν τελειώσει 20 έτη πρό της άπογραφής του 1300-1321. 'Η μετανάστευσις αυτή πρέπει να έγένητο μεταξύ 1300 και 1320.

Πολύ ενδιαφερόμενον είναι τό πίναξ IV-3 (σ. 132), ό όποιος δίδει έκατοστιαία ποσοστά ολαβικών όνομάτων κατά τας τρεις γνωστάς άπογραφάς εις τό Θέμα Θεσσαλονίκης, και ό πίναξ

IV-4 (σ. 133), ό όποιος δίδει έκασοστιαία ποσοστά σλαβικών όνομάτων κατά τās τρεις άπογραφάς τοῦ 1316, τοῦ 1325 και τοῦ 1341 εἰς τὸ Θέμα Στρυμόνος.

Εἰς τὸν πρώτον τὰ ποσοστά κατέρχονται ἀπό 8% τὸ 1300-1301 εἰς 5% τὸ 1320-1321 και εἰς 3% τὸ 1338-1341. Εἰς τὸν δεύτερον τὰ ποσοστά κατ' ἀρχάς κατέρχονται ἀπό 26% τὸ 1316 εἰς 16% τὸ 1325, ἀλλὰ ἀνέρχονται εἰς 30% τὸ 1341.

Πρώτη διαπίστωση εἶναι, ὅτι εἰς τὸ Θέμα Στρυμόνος ἔχουμε περισσότερα σλαβικά ὀνόματα παρά εἰς τὸ Θέμα Θεσσαλονίκης. (Ποῦλο περισσότερο ἔχουμε εἰς τὸ Θέμα Στρωμνίτης, βλ. σ. 133/4). Δὲν πρόκειται ὁμως περί σλαβικών πληθυσμῶν. Ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ἡ σ., οἱ φορεῖς σλαβικών βαπτιστικῶν ὀνομάτων εἶναι μέλη ἑλληνικῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν φέρουν σλαβικῶν ἐπίθετον. Πρόκειται λοιπὸν περί ἐπιβωσάντων σλαβικῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων, καταγομένων ἐκ παλαιῶν δημογραφικῶν καταστάσεων (ὅταν ὑπῆρχον αἱ Σκλαβηνίαι), τὰ ὁποῖα μετεδόθησαν ἐκ παραδόσεως εἰς ἀπογόνους. Λέγει ἡ σ. «It would be dangerous to try to draw firm conclusions about the ethnic composition of the macedonian countryside» (σ. 133). Καὶ «a certain number of the peasant families under examination have one or more members who bear a clearly slavic name such as Drazos, Sneagoula, Dragosthivos and so on. These families do not necessarily, indeed do not usually, have a proper name which denotes immigration from a slavic region; rather, it is the names themselves which are slavic» (σ. 132).

Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀσκοληθῶμεν, ὅπως ἡ σ., με μεμονωμένα ξενικά ὀνόματα, ὅπως Ἄλβανίτης, Βλάχος, Βλαχόπουλος ἢ Ἀρμενόπουλος (σ. 130) ἢ Μπέρον ὁ Φράγγος, Μιχαήλ Βασμούλος (Γασμούλος δηλ.) ἢ Ἰωάννης ὁ ἐξ Ἰουδαίων (σ. 134), τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύουν παράδοσιν ὀνοματοθεσίας ἢ προσωπικὴν περιπέτειαν ζωῆς. Οὐτε βεβαίως με τὴν γένεσιν και τὴν ἐξέλιξιν τῶν «nicknames» (παρατσούκλια) ἢ τὴν ἐξακρίβωσιν ταυτότητος διὰ τῶν συγγενικῶν δεσμῶν (ὡς π.χ. Γεώργιος ὁ γαμβρὸς τοῦ Ζαχαρίου ἢ χιρὰ ἢ Τυκαλῶ) (σ. 135-140). Πλέον ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ γενικά συμπεράσματα τῆς συγγραφῆς: α) Ὁ συνηθέστερος και συνεχέστερος τρόπος ταυτισμοῦ προσώπων εἶναι ὁ διὰ τῶν συγγενικῶν δεσμῶν: «It seems clear that over time the most constant, common, and viable form of identification was stated or unstated family relationship, while identification by toponymic and craft, common in the first half of the fourteenth century, was less commonly used in the very early 'apographai' and was no longer much employed in the fifteenth century». β) Σημειοῦνται μεταναστεύσεις ἀγροτῶν εἰς Μακεδονίαν ἐξ ἄλλων μερῶν τοῦ Κράτους: «it is also obvious that among the peasants of Macedonia there were some who had immigrated from other regions of the empire into what may have seemed a safe area» (σ. 140). Καὶ γ) Σημειοῦνται και φυγαὶ «παροίκων» ἐκ τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων: «The fourteenth century byzantine 'paroikos' was a man whose every close relative and every possession was known to his landlord and to the state. And yet despite this fact, and despite the presumed effort, of the landlord to keep his 'paroikoi' on the domain, there was in this period a significant movement of families of 'paroikoi' out of the monastic lands into places where we cannot find them because of the paucity of the sources» (σ. 141). Διαπιστοῦται λοιπὸν ἐκ τῶν ἐγγράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω ἢ ὑπαρξεῖς πυρῆνος γηγενοῦς ἑλληνικοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὴν Μακεδονίαν κατά τὸν 14ον αἰῶνα. Τοῦτο ἐκ τῆς σταθερότητος τῆς ὀνοματοθεσίας. Διαπιστοῦται και κινήσεις «παροίκων» παρά τὰς ὑποχρεώσεις των, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι μάλλον ἀποτέλεσμα ἀνωτέρας βίας ἐκ πολεμικῶν γεγονότων.

Τὸ Κεφ. V, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζεται ὁ ἐξηρητημένος ἀγρότης και τὰ περιουσιακά του στοιχεία (the depended peasant and his holding), εἶναι τὸ μεγαλύτερον τῆς ἐργασίας τῆς συγγραφῆς (σ. 142-222) και τὸ δυσκολότερον μέρος τῆς ἐρεύνης τῆς. Εἰς αὐτὸ μελετῶνται α) ἡ κοινωνικὴ ὑπόστασις τοῦ «παροίκου» (the status of paroikos), β) τὰ περιουσιακά στοι-

ζεΐα του αγρότου και ὁ φόρος του (the peasant holding and the telos), γ) ἡ ἀπαλλοτριώσις τῶν περιουσιακῶν στοιχείων καὶ ἡ κληροδότησις (alienation of the holding and inheritance), καὶ δ) ὁ γεωργὸς καὶ ὁ γαιοκτῆμων (the peasant and the land lord).

The status of paroikos. Ἡ σ. διαπιστώνει ὅτι δὲν ἔχει καθορισθῆ σαφῶς οὔτε ἡ ἀκριβὴς μορφή οὔτε ἡ ἔκτασις τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τὸ Δημόσιον, τὴν Μονὴν ἢ τὸν Γαιοκτῆμον τοῦ «παροίκου», τοῦ ἐξηρητημένου δηλαδὴ βυζαντινοῦ αγρότου τοῦ 14ου αἰῶνος (neither the exact form of the dependence nor its extent have been clearly established, σ. 142). Ἐπειτα, ὑπάρχει ἡ ἄποψις, ὅτι ὑπῆρχον ἐλεύθεροι γεωργοὶ κατὰ τὸν 13ον καὶ 14ον αἰῶνα, καὶ ἡ ἄποψις, ὅτι εἶναι παραπλανητικὰ τὰ σχετικά τεκμήρια καὶ οἱ φαινομενικῶς ἀνεξάρτητοι γεωργοὶ εἶναι «παροικοὶ» τοῦ Δημοσίου (fisc). Ἐπὶ τοῦ δευτέρου ἢ σ. ἀπεφασίζει πολὺ εὐκόλως ὅτι οἱ πλείστοι τῶν αγροτῶν τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων ἦσαν «παροικοὶ» (most of the Macedonian peasants of the palaeologan empire were, I believe, «paroikois», σ. 144). Τοῦτο, διότι ὁ ἀριθμὸς τῶν ιδιωτῶν γαιοκτῆμόνων, τῶν ἔχοντων κτήματα εἰς τὰ Θέματα Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος, ὅπου ἦτο καὶ ὁ ὄγκος τῶν κτημάτων τῶν μονῶν τοῦ Ἁθῶ, ὅπως φαίνεται εἰς τὸ Παράρτημα I (Appendix I, σ. 300-305): «makes it impossible to think of the Macedonian population as one which included many independent peasants» (σ. 144). Πράγματι εἰς τὸ Παράρτημα I εἰς 120 περίπου τοποθεσίας (ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὴν παρὰ τὸν Ἄλμυρον Κορακομονὴν καὶ τὰς παρὰ τὰ Σκόπια καὶ τὸ Στυβαίων τοποθεσίας, μὴ συμπεριλαμβανομένας εἰς τὰ Θέματα Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος) ὑπάρχουν 63 περίπου ἰδιώται γαιοκτῆμονες, δηλαδὴ 2 περίπου κατὰ μέσον ὄρον εἰς ἐκάστην τοποθεσίαν. Πολὺ ὀλίγοι βεβαίως. Ἀλλὰ αἱ τοποθεσίαι αὐταὶ (τὰ χωρία) εἶναι αἱ μόναι γνωσταὶ χάρις εἰς τὰ μοναστηριακὰ ἔγγραφα καὶ δὲν καλύπτουν ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν Θεμάτων Θεσσαλονίκης καὶ Στρυμόνος. Δὲν ἔχομεν βεβαίως χάρτην τῆς ἐποχῆς μὲ ὅλα τὰ χωρία τῶν δύο Θεμάτων, ἀλλὰ ἀπὸ ποῦ εἰς τὸν αὐτοκράτορα Παλαιολόγου καὶ μετὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1341 νέα χωρία νὰ παραχωρήσῃ εἰς Μονὰς καὶ ἰδιώτας, ἐὰν αἱ ἀνωτέρω 120 τοποθεσίαι καὶ τῶν τριῶν ἀπογραφῶν ἐκάλυπτον ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν δύο Θεμάτων; Ὅ, τι δὲν ἐμφανίζεται εἰς τὰ μοναστηριακὰ ἔγγραφα δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει. Ἀπὸ τὰ κτήματα τοῦ Νικολάου Καβάσιλα εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης ἀκόμη σώζεται τὸ χωρίον Καβάσιλα πρὸ τῆς Βεροίας καὶ τὰ κτήματα τοῦ Καβάσιλα δὲν ἀναφέρονται εἰς μοναστηριακὰ ἔγγραφα. Θὰ ἤμπορούσαμεν νὰ πολλαπλασιάσωμεν τὰ παραβέβητα. Δὲν ἐξάγεται λοιπὸν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ Παράρτημα I τὸ συμπέρασμα τῆς συγγραφῆς καὶ δὲν εἶναι «impossible to think» ὅτι ὑπῆρχον πολὺ περισσότεροι ἐλεύθεροι αγρόται καὶ ἰδιωτικὰ κτήματα, ἂν ἔδει περισσότεροι ἐλεύθεροι τῶν «παροίκων» καὶ περισσότερα ἰδιωτικὰ τῶν μοναστηριακῶν, εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

Τί σημαίνει ὅμως ὁ ὅρος «παροίκος» ἀπὸ νομικῆς καὶ πρακτικῆς ἀπόψεως; Ἐρωτᾷ ἡ ἰδία ἡ σ. καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὸ ἐρώτημα (σ. 144 κ.ε.). Δὲν ἰκανοποιεῖ ὅμως ἡ ἀπάντησις. Ὁ «παροίκος» δὲν ἦτο βεβαίως δοῦλος μὲ τὴν ἐννοίαν τοῦ ὄρου κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν νόμον. Ἡμποροῦσε, λέγει ἡ σ., νὰ μεταβιβάσῃ τὴν ἰδιοκτησίαν του εἰς τὰ τέκνα του, νὰ κάμῃ διαθέτην καὶ νὰ ἀπαλλοτριώσῃ τὴν ἰδιοκτησίαν του, χωρὶς οὔτε τυλικὴν ἄδειαν τοῦ γαιοκτῆμονος νὰ ζητήσῃ. Χωρὶς νὰ τὸ λέγῃ ἡ σ., πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ἰδικὴν του προσωπικὴν ἰδιοκτησίαν καὶ ὄχι βεβαίως ἰδιοκτησίαν τοῦ γαιοκτῆμονος. Εἰς τὸν γαιοκτῆμονα κατέβαλε τοὺς ὀφειλομένους εἰς τὸ Κράτος φόρους. Διὰ ποῖα κτήματα; Διὰ τὰ ἰδιόκτητα ἢ καὶ διὰ τὰ κτήματα τοῦ γαιοκτῆμονος, τὰ ὁποῖα ἐκαλλιέργει; Δὲν λέγεται. Ἐπλήρωσεν εἰς αὐτὸν ἐνοίκιον (rent), διὰ νὰ καλλιερῇ κτήματά του καὶ ὄφειλεν εἰς αὐτὸν διάφορα τέλη καὶ ὑπηρεσίας (services), χωρὶς, ὑποτίθεται, νὰ ἔχη δικαίωμα νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ κτήματα τοῦ γαιοκτῆμονος. Δὲν γνωρίζομεν μόνον πότε ἢ σ. μὲ τὸν ὄρον «possessions of the peasant» ἐννοεῖ ἰδιοκτησίαν προσωπικὴν, χρησιμεύουσαν κτημάτων τοῦ γαιοκτῆμονος ἢ κινητὴν περιουσίαν τοῦ αγρότου.

Ἡ σ. διαπιστώνει κατόπιν ἐπί παραδείγματων ἐκ τῶν ἐγγράφων ὅτι καθ' ὅλον τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ὑποτέλεια τοῦ «παροίκου» εἰς τὸν γαιοκτῆμονα δὲν μετεβίβαζετο εἰς ὅλους τοὺς ἀπογόνους τοῦ «παροίκου» (σ. 155). Δὲν ὑπάρχουν ὁμως τοιαῦτα ἐνδείξεις διὰ τὴν Μακεδονίαν τοῦ 14ου αἰῶνος: «No contemporary document provides a definite answer to the question of heritability of the status of 'paroikos' in the fourteenth-century Macedonia» (σ. 156). Ἡ ἴδια ὁμῶς ἡ σ. ὑποστηρίζει ὅτι «the grants to small lay landlords were, primarily, grants of revenues», παρεχωρεῖτο δηλαδή εἰς πρόσσπονον ὄρισμένον ποσὸν εἰσοδημάτων, τὸ ὁποῖον διὰ τὴν παραχθῆ ἔχρειάζετο ὄρισμένης ἐκτάσεως κτῆμα καὶ ὄρισμένον ἀριθμὸν «παροίκων», ὅσοι «παροίκου» τυχὸν ἐπερίσευον ἐδίδοντο εἰς ἄλλον γαιοκτῆμονα (σ. 156). Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι οἱ ἀπόγονοι τῶν πλεονασμάτων δὲν ἦσαν πλέον ὑποτελεῖς εἰς οὐδὲνα γαιοκτῆμονα. Ἀφοῦ μάλιστα, ὅπως διαπιστώνει ἡ ἴδια ἡ σ. (σ. 157), προκειμένου περὶ μονῶν «It is likely that in granting a village to a monastery the state assumed that all the descendants of the inhabitants would be 'paroikoi' of the monastery». Καὶ «the partible inheritance system which predominated is another indication that the children of a 'paroikos' were expected to stay on the domain» (σ. 157). Καταλήγει λοιπὸν ἐπὶ τέλους ἡ σ. εἰς τὸ μόνον δυνατόν συμπέρασμα, ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι δὲν ὑπάρχει σαφῆς μαρτυρία καὶ παρ' ὅλον ὅτι ὑπάρχουν παρεκκλίσεις «in fourteenth-century Macedonia all of the descendants of a 'paroikos' were expected to remain on the domain or under dependence» (σ. 158).

The peasant holding and the telos. Τὸ σπουδαιότερον ζήτημα τῆς παραγράφου αὐτῆς εἶναι τὸ ἐξάκριβθῆ, ἐὰν ἡ ἀγροτικὴ ἐγκατάστασις, ἡ λεγομένη «στάσις» καὶ «στασιδίον», τοῦ «παροίκου», πλὴν ζῶων, ἀμπελώνων ἢ κήπων μετ' ὀπωροφόρων δένδρων, ἢ καὶ γεωργικῶν μηχανημάτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων οὗτος εἶχε ἀπόλυτον κυριότητα καὶ ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπλήρων φόρον ἰδιοκτησίας (τέλος), περιεῖχε ἀναμειγρῆσιμον γῆν. Ἐπ' αὐτῷ ἡ σ. ὁμολογεῖ: «unfortunately, this question is not easy to resolve for the majority of peasant holdings» (σ. 161). Ἡ δυσκολία ἐγκτεῖται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὰ «πρακτικά», πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, δὲν ἐμφανίζεται ὁ ὅρος «γῆ», ὁ ὁποῖος σημαίνει ἀναμειγρητῆτος καλλιεργησίμον γῆν, ἐνῶ «virtually all 'praktika' includ 'zeugaria' in the peasants' 'stasesis'» καὶ ὁ ὅρος «ζευγάριον» ἠμπορεῖ νὰ σημαίνει ἢ ἀπλῶς ζεῦγος βοῶν, ὁπότε τὸ πλεῖστον τῶν μοναστηριακῶν «παροίκων» δὲν εἶχε καλλιεργησίμον γῆν, ἢ ἠμπορεῖ νὰ σημαίνει ζεῦγος βοῶν καὶ γῆν, ἢ ὅποια ἠμπορεῖ νὰ καλλιεργηθῆ ὑπ' αὐτῶν, ὁπότε τὸ πλεῖστον τῶν μοναστηριακῶν «παροίκων» κατεῖχε καλλιεργησίμον γῆν ἰδικῆν του. Ὑπάρχουν βεβαίως ἔμμεσοι ἐνδείξεις ὅτι οἱ ὄροι «ζευγάριον» καὶ «βοῦδιον» εἰς τὰ «πρακτικά» τοῦ 14ου αἰῶνος σημαίνουν ἀπλῶς ζῶα, χωρὶς ἀνάλογον γῆν (σ. 162). Ὑπάρχουν ὁμως καὶ ἄμεσοι ἀποδείξεις ἐξ ἐγγράφων τοῦ 14ου αἰῶνος, συγχρόνων πρὸς διασωθέντα «πρακτικά» Μονῶν, ὅτι οἱ ὄροι «ζευγάριον» καὶ «βοῦδιον» ἀναφέρονται εἰς ἔκτασιν ἀγροτεμαχίων, ὅπως π.χ. «γῆν ζευγαρίων τεσσάρων» (σ. 163, σμμ. 42).

Ἡ σ. δὲν ἠμπορεῖ νὰ καταλήξῃ εἰς ὀριστικὸν συμπέρασμα: «It cannot be stated conclusively that the term did not designate land as well as oxen when it appeared in the list of peasant possessions in the fourteenth century. The evidence on either side of this question is far from conclusive» (σ. 163). Κάμνει ὁμως μερικὰς περιέργους σκέψεις: α) «Ἀποκλείω πρὸς τὴν ἄποψιν, ὅτι ὁ ἀγρότης, ὁ ὁποῖος ἔχει 'ζευγάριον' (βοῶν) ἔχει καὶ κληρονομικὰ δικαιώματα «κτησεως» (possession) ἐπὶ τεμαχίῳ γῆς καὶ ὅτι τὰ κληρονομικὰ ταῦτα δικαιώματα ὑποδηλοῦνται διὰ τοῦ ὄρου 'ζευγάριον'. Ἐάν, πάντως, ἔχει δικαιώματα «κυριότητος» (ownership) ἐπὶ τῆς ἐν λόγῳ γῆς ἢ ἐάν τὸ ἀγροτεμάχιον ἀνήκει εἰς τὸν γαιοκτῆμονα, τοῦτο ἀποτελεῖ ἀναπάντητον ἐρώτημα». — Ἐάν ὁμως ἡ κτῆσις ζεῦγος βοῶν συνεπλήγετο καὶ κληρονομικὸν δικαίωμα «χρηστικῆσις» (possession) ἐπὶ ἀγροτεμαχίου, τότε ἀποκλείεται νὰ εἶχεν ὁ «παροίκος» «κυριότητα» (ownership) ἐπ' αὐτοῦ καὶ δὲν ὑπάρχει «open question».

β) «Είναι δυνατόν ή υποτέλεια του αγρότου να συνίστατο εις μέρος τής μεταβίβασης τής κυριότητος επί του αγροτεμαχίου άπ' αυτών εις τόν γαιοκτήμονα. Τά αρχικά του δικαιώματα ιδιοκτησίας επέζησαν εις αποτυπώδη μορφήν, ούτως ώστε το 'ζευγάριον'—σημαίνον όχι μόνον βοός, αλλά και τεμάχιον γής—εμφανίζεται ακόμη εις τόν κατάλογον τών κτήσεών του και πληρώνει ακόμη μικρόν φόρον επ' αυ.ου». Περιεργα πράγματα. Διά ποιον λόγον μετεβίβασεν ο 'παρόικος' μέρος τής κυριότητος του επί τής γής του εις τόν γαιοκτήμονα; «this, however, is only a conjecture at this point», λέγει ή σ. (σ. 164). Δέν θά ήτο καλύτερα εικασία (conjecture), ότι το 'ζευγάριον' κατήντησε κατά τόν 14ον αιώνα μέτρον επιφανείας γής (βλ. άνωτέρω «γην ζευγαρίων τεσσάρων»), καλλιεργούμενης υπό του 'παρόικου», επί τής όποιας ούτος είχε κληρονομικήν χρησικτησίαν μόνον και τής όποιας ιδιοκτήτης ήτο ο γαιοκτήμων ή ή Μονή; Ούτως εξηγείται ίσως καλύτερον, διατι εις τά πλείστα «πρακτικά» αναφέρονται «ζευγάρια», ενώ εις τās όλίγας περιπτώσεις, εις τās όποιας ο 'παρόικος' έχει ιδιοκτήτην γην, αναφέρεται «γη» ή «χωράφιον» και όχι «ζευγάριον» και διατι ούδέποτε αναφέρεται «ζευγάριον» προκειμένου περι έγκαταλειμμένων και μη καλλιεργούμενων αγροκτημάτων, τών λεγομένων «εξαλειμματικών στασιών», όπως διαπιστώνει ή ίδια ή σ. (σ. 162). Φυσικόν θά ήτο τότε και το λεγόμενον υπό τής σ. ότι «villages which possessed large quantities of land tended to have a peasantry which owned relatively many 'zeugaria'» (σ. 164), άφοι ο όρος «ζευγάριον» χρησιμοποιείται προφανώς έδω ως μέτρον επιφανείας γής. Βεβαίως εις τās περιπτώσεις, εις τās όποιας άπαριθμούνται διάφορα ζώα του 'παρόικου», το 'ζευγάριον» σημαίνει έκει ζευγος βοών, οι όποιοι βόες, ως τά μεγαλύτερα ζώα, τίθενται επί κεφαλής του καταλόγου τών ζώων, ενώ ή έγγυος ιδιοκτησία ακολουθεί μετά, ως παρατηρεί ή σ. (σ. 162). Άλλά τοιούτο δέν σημαίνει ότι το 'ζευγάριον» σημαίνει πάντοτε ζευγος βοών μόνον. Τοιούτο διησθήθη ή σ. λέγουσα: «either the terms have different meanings when they appear in different documents, or one must revise the current idea that a 'zeugarion', when it appears in a 'praktikon', refers simply to oxen» (σ. 163). Τά πράγματα όμως φρονάζουν δυνατότερα άπό τήν συγγραφέα, ή όποία δέν τολμά να άποφασίση και ταιλαιπωρεί τόν άναγνώστην τής.

Παρά τās κοπιώδεις άναλύσεις (Table V-3, σ. 165) και τās γραφικάς παραστάσεις (Graph V-1, σ. 166-171) δέν υπάρχουν προβλήματα ούδέ άπρόβλεπτοι διαπιστώσεις εις τά άλλα θέματα τής παραγράφου, όπως είναι ή κατανομή τών άλλων περιουσιακών στοιχείων (άμπελώνων, βοιδίων, προβάτων, αιγών) μεταξύ τών 'παρόικων» τής Λαύρας και τών 'Ιβήρων. Ένδιαφέρουσα είναι ή παρατήρησις, ότι τά άποτελέσματα τής έπιδρομής τών Καταλανών του 1307-1309 και τών έμφυλιών πολέμων του 1320 κ.έ. είναι όρατά και εις τήν δραματικήν έλάττωσι του άριθμού προβάτων και αιγών εις τά κοπάδια, τά άναγραφόμενα εις τά «πρακτικά» τών τριών άπογραφών άπό του 1321-1341 (σ. 174).

Όσον άφορά εις τόν φόρον ιδιοκτησίας («τέλος»), ο όποιος επλήρνετο δις του έτους, κατά Μάρτιον και Σεπτέμβριον, εις το Δημόσιον ή τόν γαιοκτήμονα και του όποιου τά στατιστικά στοιχεία μελετά ή σ. εις τούς πίνακας V-4, V-6 και V-7 (σ. 177-179), ένδιαφέρουσαι είναι αι παρατηρήσεις τής: α) ότι ύπήρχεν έλάχιστον κατώτατον όριον εις τήν φορολογίαν (floor), το όποιον επλήρωνον και οι μη έχοντες περιουσιακά στοιχεία, β) ότι τοιούτο πρέπει να ήτο αντίστοιχον προς το «καπνικόν», τόν παλαιόν βυζαντινόν φόρον διά πāsαν καπνίζουσαν έστIAN άστέως περιουσίας, και γ) ότι ή βσις τής φορολογίας δέν ήτο ή αυτή διά πāsας τās καλλιεργητικάς ομάδας (household).

Συμπληρωματικοί φόροι και ήμέραι προσωπικής έργασίας κατ' έτος (άγγαρεία), όφειλομένοι εις τόν γαιοκτήμονα, κλείουν τήν παράγραφον αυτήν.

Alienation of the holding and inheritance. Ή σ. διαπιστώνει (σ. 182-191) ότι χωράφια και άμπέλωνες έπωλούντο πολλάκις υπό 'παρόικου» εις Μονήν ή ιδιώτην. Αί μογαί του 'Α-

γίου "Ορους κατέχουν έγγραφα, όπου πωλούνται ή δωρίζονται άγροτεμάχια υπό χωρικών εις τας Μονάς και οι χωρικοί αυτοί είναι πολλάκις «παρόικοι». Υπάρχουν επίσης και περιπτώσεις, πολύ ολιγώτερες, τοιούτων πωλήσεων και μεταξύ «παροίκων». Εις όλας όμως αυτές τας πωλήσεις λέγεται ρητώς ότι ο «παρόικος» κατέχει τὸ πωλούμενον άγροτεμάχιον με πλήρη κυριότητα (δεσποτικώς) ή ότι άποτελεῖ τοῦτο κληρονομίαν του (ἀπό πατρικῆς ή γονικῆς ὑποστάσεως—κατά λόγον γονικότητος), ὅποτε είναι ο ἴδιος «γονικῆς». Ὁ πιθανός λόγος τῶν πωλήσεων είναι ή άδυναμία καταβολῆς φόρων ή ἐπι τμηματικῆς πωλήσεως ή ἐξεύρεσις μέσων καλλιιεργείας τοῦ ὑπολοίπου τοῦ κτήματος.

Ἐχουν λοιπὸν οἱ «παρόικοι» τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ἐκτὸς τῶν γαιῶν τοῦ γαιοκτῆμονος, τὰς ὁποίας καλλιεργοῦν ὑποχρεωτικῶς, και ἰδιόκτητον καλλιεργῆσιμον γῆν, πολὺ περισσοτέραν παρ' ὅσην διεπίστωσε μέχρι τοῦδε ή σ., ή ὁποία κάμνει τὴν ἐξῆς ὄραϊν παρατήρησιν: «Δὲν ὑπάρχει ἐνδεΐξις, ὅτι αἱ Μοναί-γαιοκτῆμονες εις τὴν Μακεδονίαν εἶχον τὸ δικαίωμα νά ἀποστερήσουν ἕνα δοῦλον ἀπὸ ὅλα τὰ κλητὰ ἀγαθὰ του ή νά ἐκχωρήσουν τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ 'παροίκου' εις ἄλλον τινά, ὅπως συνέβαιναν εις τὸ Φραγκικὸν Πριγκιπᾶτον τοῦ Μορέως» (σ. 182). Ποῦ είναι λοιπὸν ὁ ἐκφεουδαλισμός τῆς γῆς και τῶν άγροτων εις τὸ Βυζαντινὸν Κράτος τὸν 14ον αἰῶνα;

Δὲν ἔχομεν νά παρατηρήσωμεν τίποτε τὸ ἀξιόλογον εις τὰς ἐκ τῶν πραγμάτων γενομένας, κατὰ τὰς διαπιστώσεις τῆς συγγραφῆς, τροποποιήσεις εις τὸ παραδεδομένον σύστημα κληροδοτήσεως κατ' ἴσας μερίδας τῶν κληρονομῶν, τὸ ὅποιον ἄλλως θά ἐπέφερεν ἀντι-οικονομικὸν καταταμησιμὸν τῆς πατρικῆς κληρονομίας τῶν «παροίκων».

The peasant and the landlord. Ὁ τίτλος τῆς παραγράφου αὐτῆς δὲν καλύπτει σαφῶς τὸ περιεχόμενόν της. Ἡ σ. ὑποστηρίζει ὅτι κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος ή περιουσιακὴ κατάσταση τῶν «παροίκων» ἐχειροτέρευσεν ὄχι τὸσον ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ κληρονομικοῦ συστήματος τῆς κατατήσεως τῆς πατρικῆς περιουσίας εις τοὺς κληρονόμους, ὅσον ὡς ἀποτέλεσμα ἄλλων παραγόντων ἀποσταθεροποιήσεως τῆς περιουσίας τῶν (σ. 221/2).

Ὡς τοιούτους παράγοντας ή σ. σημειοῖ μεγάλον βαθμὸν μεταναστεύσεως «παροίκων», ὀφειλομένης ὄχι τὸσον εις τὸ κληρονομικὸν σύστημα, ὅσον εις περιουσιακοὺς λόγους: «Property seems to be an important factor in keeping the peasants on their land» (σ. 204). «The peasant population as a whole was becoming poorer as the fourteenth century progressed, and this is a fact which cannot be wholly explained by the inheritance system» (σ. 206). Καταδεικνύει βεβαίως τοιαύτην πῶχευσιν ὁ πίναξ V-II (σ. 209), ἄλλ' ή ἔρμηνεία τοῦ φαινομένου ὑπὸ τῆς σ. δὲν ἱκανοποιεῖ. Ἡ σ. ἀποδίδει τοῦτο εις δύο παράγοντας: α) «First, as the population decreased, lands which had been cultivated may have return to fallow». Ἐδῶ ὁμως ὑπάρχει «φαῦδος κύκλος». Ἡ ἔγκατάλειψις τῶν καλλιεργησίμων ἐκτάσεων εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀριθμητικὴν ἐλάττωσιν διὰ μεταναστεύσεως τῶν καλλιεργητῶν «παροίκων» ή ή μετανάστευσις εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἔγκατάλειψιν ἀκαλλιεργῆτων τῶν καλλιεργησίμων ἐκτάσεων; Ἐὰν συμβαίνει τὸ πρῶτον, τότε τί ἐπροκάλεσε τὴν ἔγκατάλειψιν τῶν ἐκτάσεων. Ἐὰν συμβαίνει τὸ δεύτερον, τότε τί ἐπροκάλεσε τὴν μετανάστευσιν; β) «second there seems to exist a pressure that led to the alienation of peasant holdings and to the transfer of these lands out of the peasant community». Καὶ τὰ κτήματα ταῦτα δὲν περιήρχοντο εις χεῖρας ἄλλων γεωργῶν «παροίκων», ἀλλὰ «sales and donations of land benefited the landlord, in this case the monastery» (σ. 208). Ἡ σ. ἐπιφέρει παραδείγματα, ὅπως π.χ. τὸ χωρίον Βραστά, ὅπου «the population of the village was not only smaller in 1321 than it had been in 1300, it was also much poorer» (σ. 210). Καὶ ἐν γένει: «it was generally rare in this period for the population of a village to increase over time, so that there must be special factors at work here» (σ. 211). Καὶ τοῦτο παρ' ὄλον ὅτι εις τὰ χωρία τῆς Λαύρας Γραδίστα και Σέλας παρτηρεῖται αὔξησις εις πληθυσμὸν και εις «βοῦδια» κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν.

Ὡς «special factors» θεωρεῖ ἡ σ. α) αὐτοκρατορικήν πίεσιν, διὰ νὰ περιέλθουν ἰδιωτικά κτήματα εἰς Μονᾶς, καὶ φέρει δύο παραδείγματα : Ἐνα ἐκ Μ. Ἀσίας, ὅπου κτήματα παρὰ τὴν Σμύρνην τῶν «παροίκων» ἀδελφῶν Γουναροπούλων περιέρχονται δι' ἀναγκαστικῆς πωλήσεως κατόπιν αὐτοκρατορικῆς πίεσεως εἰς τὴν μονὴν Λεμβιτισσῆς. Ἐκ τοῦ μεμονωμένου καὶ διὰ τὴν Μακεδονίαν μακροῦ παραδείγματος αὐτοῦ ἡ σ. συμπεραίνει: «the kind of forced sale of lands to the monasteries which appears in these documents was no doubt common in this period» (σ. 211/2). Ἐνα δεύτερον ἀπὸ τῶν χωρίων Κριτζιανᾶ εἰς τὴν Χαλκιδικὴν τοῦ κατεπανίκου Καλαμαριάς, ὅπου ἐλεύθεροι κτηματῖαι, ἔχοντες κτήματα εἰς τὸ χωρίον τοῦτο, ἀρνοῦνται νὰ τὰ παραχωρήσουν εἰς τὴν μονὴν Χελανδαρίου, ὅταν ὀλόκληρον τὸ χωρίον Κριτζιανᾶ ἐδωρήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' τὸ 1321 εἰς τὴν Μονὴν αὐτὴν, καὶ διατάσσονται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος «νὰ μὴ προβάλλουν ἀντίστασιν πρὸς τὴν Μονὴν εἰς τὴν κυριότητά της ἐπὶ τοῦ χωρίου». Ἄνκαι δὲν εἶναι σαφές εἰς τί ἀκριβῶς συνίστατο ἡ ἀντίστασις αὐτῆ τῶν μικροκτηματιῶν πρὸς τὴν Μονὴν καὶ ἄνκαι ἡ ἴδια ἡ σ. ὁμολογεῖ ὅτι «Byzantine Macedonia does not provide case histories as complete as those of the Gounaropouloï» (σ. 212), ἐν τούτοις προχωρεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα: «if such pressures could be brought on small, independent proprietors it is not surprising that the successors of the 'paroikoi' also should diminish over time, presumably falling under the complete control of the monasteries» (σ. 212/3). Ἐχομεν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἡ σ. ἀγωνίζεται νὰ κάμῃ ὁμέλταν χωρὶς αὐγὰ, διὰ νὰ θρήψῃ τὴν προκατάληψιν της περὶ ἐκφεουδαλισμοῦ τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα.

Ὡς «special factor» τῆς μειώσεως πληθυσμοῦ καὶ κτημάτων θεωρεῖ ἡ σ. β) τὴν ἔλλειψιν ἐνδιαφέροντος τῶν Μονῶν-γαιοκτημόνων νὰ διατηρήσουν εἰς τὰ κτήματά των «παροίκους» μὲ ἰδιωτικὴν περιουσίαν. Τὴν ἔλλειψιν αὐτὴν ἐνδιαφέροντος διακρίνει εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εἰς ἀγρότους τὸ πρῶτον ἐγκαθισταμένους εἰς κτήματα τῆς Μονῆς, ὅπως ἦσαν οἱ ἀκτήμονες καὶ μὴ ἀνήκοντες μέχρι τοῦδε ὡς «πάροικοι» εἰς οὐδένα, οἱ χαρακτηριζόμενοι ὑπὸ τῶν ἀπογραφῶν ὡς «ἐλεύθεροι», σπανίως εἰδίδοντο ὑπὸ τῆς μονῆς καλλιέργησιμον ἐκτάσεις ἢ ἀμπελώνες (σ. 213). Αὐτοί, ὡς δεικνύει ὁ πίναξ V-2 (σ. 160), εἶχον πολλὰ μικροτέραν ἰδιοκτησίαν καὶ ἐπλήρων πολλὸ ὀλιγοτέρους φόρους. Ὅθεν συμπεραίνει ἡ σ. «this fact suggests that the monasteries had no interest in granting substantial plots to their 'paroikoi'» (σ. 214). Δὲν εἶναι ὅμως σαφές τί σημαίνει «granting substantial plots» εἰς τοὺς νέους αὐτοὺς «παροίκους», οἱ ὅποιοι ἐγκαθιστάμενοι ἐκαλλιέργουν πλέον κτήματα τῆς Μονῆς. Πρέπει ἴσως νὰ ἐνοησώμεν ὅτι ἡ Μονὴ δὲν ἐπῶλει εἰς αὐτοὺς καλλιεργησίμους ἐκτάσεις, ἀφοῦ δὲν ἐνδιαφέρετο νὰ ἔχῃ «παροίκους» μὲ ἰδιωτικὴν κτηματικὴν περιουσίαν; Ἦσαν ὅμως εἰς θέσιν οἱ νέοι αὐτοὶ ἀκτήμονες «πάροικοι» νὰ ἀγοράσουν κτήματα; Πῶς ἐξάγεται λοιπὸν τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα τῆς συγγραφῆς; Παρεμπιπτόντως παρατηρητέον: Οἱ «ἐλεύθεροι» αὐτοὶ ἦσαν πολλὸ περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἐμφανιζομένους εἰς τὰ «πρακτικά», ἀφοῦ οἱ ἀπογραφεῖς ἀποδεδειγμένως παρέλιπον πολλὰκις τὸν χαρακτηρισμὸν των ὡς «ἐλευθέρων» (σ. 213). Πῶς ὅμως δὲν ἐξίσωνον αὐτοὶ τὴν σημειουμένην ὑπὸ τῆς σ. σταδιακὴν μείωσιν τοῦ πληθυσμοῦ τῶν «παροίκων»;

Τὴν ἔλλειψιν ἐνδιαφέροντος τῶν Μονῶν νὰ διατηρήσουν εἰς τὰ κτήματά των «παροίκους» μὲ ἰδιωτικὴν κτηματικὴν περιουσίαν ἀποδίδει ἡ σ. εἰς τὸ ὅτι «the landlords' primary interest was in preserving a labor force which would work on the domain lands» (σ. 214). Δὲν τὴν βοηθεῖ ὅμως πρὸς τοῦτο τὸ παράδειγμα τοῦ «πρακτικοῦ» (σ. 215) διὰ τὸ (παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν) χωρίον τῆς Μαμυτζιῶνος, ὅπου οἱ «πάροικοι» ἔχουν «ζευγάρια» ἰδικῆς τῶν καλλιεργησίμου γῆς καὶ ἄλλων ἰδιοκτησίαν, διὰ τὴν ὅποιαν πληρώνουν φόρον ἰδιοκτησίας («τέλος»), καλλιεργοῦν 600 μοδίους γῆς τοῦ γαιοκτήμονος καὶ ἔχουν ἐνοικίασαι 1.500 μοδίους γῆς τοῦ γαιοκτήμονος, τῆς ὁποίας μοιράζονται μετ' αὐτοῦ ἐξ ἴσου τὰ προϊόντα. Πῶς συμβιβάζονται ταῦτα με τοὺς προηγουμένους ἰσχυρισμούς τῆς σ. καὶ διατὶ αὐτὴν τὴν

φοράν δὲν γενικεύει ἡ σ., ὡς συνήθως, τὰ ἐκ τοῦ παραδείγματος συμπεράσματα; Ἡ ἴδια ὁμῶς ἡ σ. παρατηρεῖ ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτὴ τῶν μονῶν ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὰ συμφέροντά των, διότι α) ἔχονταν τὸν φόρον ἰδιοκτησίας («τέλος») τῶν ἔχοντων ἰδιωτικὰ κτήματα «παροίκων» τῶν, τὸν ὅποιον εἰσέπραττον αὐταὶ ἀντὶ τοῦ Δημοσίου, καὶ β) ἔχονταν τὸν παράγοντα, ὁ ὁποῖος συνέβαλλεν εἰς τὴν σταθερὰν παραμονὴν τῶν «παροίκων» τῶν εἰς τὰ κτήματα τῆς Μονῆς, τὴν προσωπικὴν δηλαδὴ ἀκίνητον περιουσίαν αὐτῶν (σ. 214). Δὲν φαίνεται λοιπὸν πολὺ πειστικὴ καὶ ἀντιφάσκει πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἡ ἔρμηνεία τούτου ὑπὸ τῆς συγγραφῆς: «the fact that the monasteries do not appear to have acted in a way which would increase peasant property is only explicable if we assume that the landlords' primary interest was in preserving a labor force which would work on the domain lands» (σ. 214). Δὲν πειθόμεθα ὁμῶς ὅτι αἱ Μοναὶ εἶχον τοιαύτην ἀντιοικονομικὴν πολιτικὴν, μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ οἱ «ἐλεύθεροι» ἐμφανίζονται εἰς τὰ «πρακτικὰ» πτωχότεροι.

Ἡ σ. κατόπιν κουράζεται ἐξετάζουσα περιπτώσεις, διὰ νὰ καταστήσῃ σαφὲς τὸ γνωστὸν εἰς τοὺς εἰδικούς, ὅτι «τέλος» καὶ «μορτή» ἢ «δεκαετία» εἶναι δύο διαφορετικοὶ φόροι. Ὁ πρῶτος εἶναι φόρος ἐπὶ τῆς ἰδιοκτησίας θεμελιῶν τοιαύτην καὶ ὀφειλόμενος εἰς τὸ Δημόσιον ἢ τὸν προνοϊάριον. Ὁ δεῦτερος εἶναι ἐνοίκιον εἰς εἶδος μὴ θεμελιῶν ἰδιοκτησίαν καὶ ὀφειλόμενον εἰς τὸν ἰδιοκτῆτην τοῦ κτήματος. Ὀνομάζει ὁμῶς τοῦτον ἡ σ. «φεουδαλικὸν φόρον» (σ. 215-221).

Πιστεύουσα, τέλος, ὅτι οἱ «πάροικοι» «did not flourish under these ties of dependence» καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «the bleak picture of decline which the patriarch Neilos painted at the end of the century, attributing it to the disasters which invasions had wrought on the countryside, had actually begun much earlier» (σ. 222). Ἡμεῖς συμφωνοῦμεν μᾶλλον μετὰ τοῦ Πατριάρχου.

Τὸ Κεφ. VI ἀφιερώνει ἡ σ. εἰς τὴν μελέτην τῶν μετακινήσεων τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας (Size and movements of population, σ. 223-226). Ὅς δεικνύει ὁ πίναξ αὐτῆς V-1 (σ. 226), διαπιστοῦται πρᾶγματι ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμητικοῦ μεγέθους τῶν καλλιεργητικῶν ὀμάδων (households), ἡ ὁποία δὲν ὀφείλεται εἰς διάσπασιν τῶν πολυμελῶν οἰκογενειῶν εἰς περισσοτέρας ὀλιγομελεῖς (individuation), ἀφοῦ δὲν παρατηρεῖται συγχρόνως προοδευτικὴ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὀλιγομελῶν οἰκογενειῶν (σ. 225-228).

Ἡ σ. παραδέχεται ὅτι ὀρισμέναι περιπτώσεις ἐλαττώσεως ἢ καὶ αὔξησεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ὀφείλονται εἰς ἱστορικὰ γεγονότα ἐχθρικῶν εἰσβολῶν, ὡς ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309, καὶ ταύτας ἀναφέρει ἡ σ. (σ. 223-241), ἐν γένει ὁμῶς πιστεύει ὅτι μετανάστευσις εἶναι ὁ λόγος τῆς μειώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας: «migration played an important role, both in the cases of increasing population and in the cases where the population decreased» (σ. 242). Ἡ μετανάστευσις αὐτῆ, ὄχι μόνον ἀήθης αὐτῆ καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ καὶ ἐκπληκτικῶς μεγάλῃ (σ. 253), ὀφείλεται κατὰ τὴν σ. εἰς τὸν συνδυασμὸν καταστροφικῶν γεγονότων, ὅπως ἡ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309, ἡ ὁποία ἠλλοίωσε τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1320-1321, καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος μεταξὺ Ἀνδρονικοῦ Β' καὶ Ἀνδρονικοῦ Γ', ὁ ὁποῖος ἠλλοίωσε τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1338-1341, καὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ «πάροικοι» ἐγένοντο ὀλονὲν πτωχότεροι καὶ μέρος αὐτῶν ἐκκινητότερον: «the effects of these wars, coupled with the fact that the 'paroikoi' were poor and becoming progressively poorer, made mobile a significant part of the population» (σ. 254). Ἡ σ. λοιπὸν δέχεται ὡς αἴτιον τῆς ἐλαττώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας καὶ οἰκονομικοῦ παράγοντας: «it is possible to show that economic factors played a role in the mobility of the population» (σ. 254).

Τοῦτο καταδεικνύεται κατὰ τὴν σ. (Table VI-11, σ.256/7) ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι αἱ πλουσιώτεροι εἰς «ζευγάρια» καὶ ἀμπελώνας καλλιεργητικαὶ ὀμάδες εἶναι αἱ σταθερότεροι, ἐμφανιζόμεναι καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀπογραφάς, ἐνῶ αἱ ἀσταθεῖς τοιαῦται, αἱ ἐμφανιζόμεναι μόνον

είς μίαν ἐκ τῶν ἀπογραφῶν, εἶναι αἱ πτωχότεραι. Τὸ ἀσταθέστερον στοιχεῖον εἶναι οἱ «ἐλεύθεροι»: «the most unstable element in the population was the households consisting of «leutheroi» (σ. 255), οἱ ὅποιοι εἶναι καὶ οἱ πτωχότεροι.

Ἐάν ὁμως ἡ διαπίστωση τοῦ Ostrogorsky, ὅτι οἱ «ἐλεύθεροι» δὲν εἶναι παρὰ πρόσφυγες «πάροικοι» (σ. 258), γίνῃ ἀποδεκτὴ, τότε ἡ μετακίνησις τῶν εἶναι ὁ λόγος τῆς πτωχείας τῶν καὶ ὄχι ἡ πτωχεία τῶν ὁ λόγος τῆς μετακινήσεώς τῶν. Ἀφοῦ δὲ οἱ «ἐλεύθεροι» αὐτοὶ ἐγένοντο πρόσφυγες λόγῳ τῶν γνωστῶν πολεμικῶν ἀναστατώσεων, τότε αἱ ἀναστατώσεις εἶναι ὁ λόγος τῆς μετακινήσεώς τῶν, τῆς πτωχείας τῶν καὶ τῆς κατὰ τόπους ἐλαττώσεως τοῦ ἀγροτικού πληθυσμοῦ, καὶ ὄχι οἰκονομικοὶ λόγοι, οἱ ὅποιοι εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι αἰτία τῶν μετακινήσεων τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Δὲν ἀποδέχεται ὁμως τὴν διαπίστωσιν τοῦ Ostrogorsky (Feodalite κτλ., σ. 331, 333) ἢ σ. λέγουσα: «but, when the rest of the population is also seen to include people who moved in and out of the domain but who were not designated as 'leutheroi', mobility can no longer be considered as a distinguishing feature of the category of 'free' peasants» (σ. 258). Δὲν λησιμονομεν ὁμως τὴν παρατήρησιν τῆς σ. (σ. 213/4), ὅτι οἱ ἀπογραφεῖς δὲν ἐσημεῖονον πάντοτε εἰς τὰ «πρακτικὰ» τὸν χαρακτηρισμὸν «ἐλεύθερος», ὅποτε τὸ «not designated as 'leutheroi'» δὲν εἶναι βέβαιοι καὶ κλονίζει τὸν ἀνωτέρω ἰσχυρισμὸν τῆς συγγραφῆς, τοῦτο δὲ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Ostrogorsky. Ἄλλωστε ἢ σ. παραδέχεται ἡ ἴδια ὅτι αἱ πολεμικαὶ ἀναστατώσεις ἦσαν εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἢ αἰτία μετακινήσεως ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας: «the movement of people within Macedonia was also caused, in specific cases, by catastrophic events such as invasions» (σ. 260). Τοιαῦται ἀναστατώσεις ἦσαν, ὡς γνωστὸν, ἢ εἰσβολὴ τῶν Καταλανῶν (1307-1309) καὶ οἱ πόλεμοι τῶν δύο Ἀνδρονίκων (1321-1322, 1327-1328) καὶ τὰ ἀποτελέσματά τῶν μαρτυροῦνται τὸ 1322 καὶ ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ, I, 137-138 (βλ. σ. 261). Τὸ δὲ 1341 ἐγκαταλείπονται τὰ χωρία Ὁβηλὸς καὶ Δοβροβίκα τῆς μονῆς Ἰβήρων εἰς τὸ Θέμα Στρυμόνος λόγῳ ἐπιδρομῆς Τούρκων πειρατῶν (σ. 261). Ἡ ἴδια ἢ σ. λέγει ὅτι οἱ πρόσφυγες αὐτοὶ «πάροικοι», οἱ ὅποιοι λόγῳ τῶν γεγονότων ἐκινούντο μεταξὺ Σερρῶν καὶ Θεσσαλονίκης εἰς τὴν Μακεδονίαν, κατέφευγον καὶ εἰς ἄλλα κτήματα Μονῶν εἰς ἀσφαλεστέραν θέσιν ἢ ἴσως εἰς κτήματα ἰδιωτῶν γαιοκτημόνων ἢ εἰς ὄχυρωμένας πόλεις ἢ ἐγίνοντο λησταὶ τῆς ὑπαίθρου (σ. 263/4). Αἱ Μοναί-γαιοκτήμονες, προσπαθοῦσαι νὰ ἀναπληρώσουν τὰ κενὰ, ἐγκαθίσταν εἰς τὰ κτήματά τῶν νέας οἰκογενεῖας, αἱ ὅποιαι ἦσαν ἢ «ἐλεύθεροι», πρόσφυγες «πάροικοι» ἐξ ἄλλων τόπων, ἢ προήρχοντο ἀπὸ μὴ μοναστηριακὰ κτήματα ἢ προήρχοντο ἀπὸ τόπων ἐκτὸς τῆς Μακεδονίας. Ἄλλὰ «these efforts failed and monastic revenues declined» (σ. 265).

Ἐπιπλέον πρᾶγμα ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν «παροίκων» καὶ μείωσις τῶν περιουσιακῶν τῶν στοιχείων εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὰ ταραγμένα ἔτη τοῦ πρώτου ἡμισίου τοῦ 14ου αἰῶνος, ἀλλὰ ἢ σ. δὲν μᾶς ἐπεισέν ὅτι ταῦτα ὀφείλονται εἰς τὰς πτωχὰς οἰκονομικὰ καὶ καταπιεστικὰ κοινωνικὰ συνθήκας διαβιώσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ λόγῳ ἐκφευδαλισμοῦ τῶν «παροίκων» τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Εἰς τὸ τελευταῖον Κεφ. VII ἢ σ. μελετᾷ τὰς φυσικὰς κινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου (Natural movements of population, σ. 267-298), ὀνομάζουσα οὕτω τὰς φυσικὰς μεταβολὰς εἰς τὴν σύστασιν τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας τῆς Μακεδονίας λόγῳ ἀξιομετώσεως τῆς ἀναλογίας ἀρρένων πρὸς θήλειαι, νέων πρὸς ὄριμους καὶ ἡλικιωμένους καὶ ἀριθμὸν τέκνων πρὸς ἀριθμὸν γονέων, διὰ νὰ προκαθορισθῇ τὸ δημογραφικὸν μέλλον τῆς ἐν λόγῳ κοινωνίας.

Ἐποστηρίζουσα ὀρθῶς ἢ σ. ὅτι ἡ ἀπογραφή ἐνὸς ἀπογραφῆος δίδει πλήρη εἰκόνα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, μὴ παραλείπουσα γυναῖκας ὡς φορολογικῶς ἀμελητέας, ὡς ὑπὸ τιμῶν ἐλέγχθῃ, ἀφοῦ καὶ γυναῖκες ἐμφανίζονται ἔχουσαι φορολογικὰς ὑποχρεώσεις, καὶ μὴ περιοριζομένης εἰς τὴν δύναμιν τῶν ἀνδρῶν καλλιεργητῶν (labor force), ὡς ἐπίσης ὑπὸ τιμῶν

ἐλέχθη, αφού καταγράφει και μικρά παιδιά γεννηθέντα μεταξύ δύο πλησιοχρόνων απογραφών, παρατηρεί ότι μεταξύ των απογραφών του 1300-1301 και του 1320-1321 εις τὸ χωρίον Γομάτου ἔχομεν μείωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν, «παροίκων» τῆς Μονῆς Ἰβήραν, και μικρὰν αὐξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν, «παροίκων» τῆς Μονῆς Λαύρας (Table VII-2, σ. 274). Προκειμένου περὶ τοῦ αὐτοῦ χωρίου, τὸ φαινόμενον δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Καταλανῶν τοῦ 1307-1309 (σ. 269-271). Πῶς ὁμως ἐξηγεῖται και τί ἔμπορεῖ νὰ σημαίη τὸ φαινόμενον, δὲν λέγει ἡ συγγραφεύς. Χωρὶς στοιχεῖα δὲν ἐρμηνεύεται μεμονωμένον φαινόμενον.

Προκειμένου περὶ τοῦ δυσκόλου ζητήματος τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἡλικίας τῶν ὑπὸ μελέτην «παροίκων» τῶν ἀπογραφῶν διὰ συγκριτικούς σκοπούς, ἡ σ. προβαίνει εἰς θεωρητικὴν κατασκευὴν, διαιροῦσα τὸν πληθυσμὸν εἰς τρεῖς ομάδας ἡλικιῶν: 1) Μέχρι 20 ἐτῶν (age I), 2) Ἀπὸ 20-45 ἐτῶν (age II), και 3) ἀπὸ 45 ἐτῶν και ἄνω (age III), και κατατάσσει τοὺς «παροίκους» τῶν ἀπογραφῶν εἰς τὰς τρεῖς αὐτὰς ομάδας μὲν κριτήρια, τὰ ὅποια δίδουν δι' αὐτοὺς τὰ «πρακτικά», π.χ. ὁ ἔξων ἐγγονοῦς, ὁ χαρακτηριζόμενος ὡς «γέρον» και ὁ ἐμφανιζόμενος ὡς φορολογούμενος και εἰς τὰς τρεῖς ἀπογραφὰς ἀπὸ 1300-1341 πρέπει νὰ ἀνήκη εἰς τὴν τρίτην ομάδα (age III). Ὁ ἔξων ἄγαμα τέκνα και ὁ ἐμφανιζόμενος ὡς φορολογούμενος εἰς τὰς δύο πρώτας ἀπογραφὰς τοῦ 1301 και 1321 πρέπει νὰ ἀνήκη εἰς τὴν δευτέραν ομάδα (age II) και τὰ σαφῆς νέα άτομα εἰς τὴν πρώτην ομάδα (age I).

Ὁμολογοῦσα ὅτι τὰ κριτήρια ταῦτα δὲν εἶναι ἀσφαλῆ, αφού δὲν γνωρίζομεν τὴν συνήθη ἡλικίαν γάμου και δὲν εἶναι βέβαιοι ὅτι ὅλοι συνήπτου γάμου, παραδέχεται ὅτι αἱ τεθεῖσαι ἡλικίαι διὰ τὴν κατάταξιν εἰς τὰς τρεῖς ομάδας παραμορφώνουν τὴν εἰκόνα τῶν ὁμάδων. Ἄγαμοι τῆς age I ἔμπορεῖ νὰ μὴ εἶναι πλέον νέοι και οὕτως ἡ age I διογκοῦται εἰς βάρος τῆς age II. Τὰ ἄγαμα τέκνα τῆς age II ἔμπορεῖ νὰ ἔχουν προχωρημένην ἡλικίαν και οὕτως ἡ age II διογκοῦται εἰς βάρος τῆς age III. Οὕτω κατὰ τὴν πρώτην ἀπογραφὴν τοῦ 1300-1301 ἡ age III εἶναι ἡ ἰσχυρότερη και ἡ age I ἡ παχύτερη (σ. 274/5). Βάσει λοιπὸν μιᾶς πρώτης κατανομῆς τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὰς τρεῖς ἀναφερθείσας ομάδας (Table VII-3, σ. 277) και μιᾶς διορθωμένης τοιαύτης (Table VII-4, σ. 278), ἡ σ. διαπιστώνει ὅτι «the age structure of our population changed significantly from 1300-1301 to 1338-1341». Ἡ ἀναλογία τῶν ἡλικιωμένων ἀτόμων εἰς τὸν πληθυσμὸν ἠῤῥησεν, ὡς και ἡ τοιαύτη τῶν ἀτόμων μέσης ἡλικίας. Ἡ αὐξησις ἐγένετο εἰς βάρος τοῦ νεωτέρου στοιχείου τοῦ πληθυσμοῦ, τὸ ὅποῖον ὑπέστη μείωσιν (σ. 280). Τὸ θλιβερὸν δημογραφικὸν συμπέρασμα τῆς σ. εἶναι ὅτι, ἄνκαι πρὸς τὸ παρὸν (1301-1341) ἡ πλέον παραγωγικὴ ομάδα, ἡ δευτέρα ομάδα (age II), εἶναι ἰσχυρά, εἰς τὸ ἀπώτερον μέλλον ἢ μὴ παραγωγικὴ ομάδα, ἡ τρίτη ομάδα (age III) θὰ αὐξήνη προστιθεμένων εἰς τοὺς ἐπιζώντας αὐτῆς τῶν γηρασκόντων τῆς δευτέρας ομάδος, ἐνῶ ἡ νέα παραγωγικὴ ομάδα, ἡ πρώτη age I και τώρα age II, θὰ εἶναι ἀλιγριθμότερη παρ' ὅσον αὐτὴ ἦτο πρὸ τεσσαράκοντα ἐτῶν: «would be lower than during the previous forty years» (σ. 284).

Τὴν διατυπωθεῖσαν ἀντίρρησην, ὅτι ἡ μείωσις τῆς age I ὀφείλεται εἰς μεταπήδησιν μελῶν τῆς λόγφ γάμου εἰς τὴν age II, τούτου σημαίνοντος διὰ τὸ μέλλον αὐξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τέκνων και αὐξησιν τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως τοῦ πληθυσμοῦ, καταπολεμεῖ ἡ σ. (σ. 284, σημ. 21) διὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι: «the reproduction rate of the population tended to decline over time», ὡς τοῦτο καταδεικνύεται στατιστικῶς διὰ τοῦ πίνακος VII-7 (σ. 286), ὁ ὅποιος δίδει τὸ ὄλον ἐλαττούμενον κατὰ ἀπογραφὴν ποσοστὸν ἀπογόνων τῶν ὁμάδων ἡλικιῶν II και III, ὡς και διὰ τοῦ πίνακος VII-8, σ. 290, ὁ ὅποιος δεικνύει στατιστικῶς τὸ ποσοστὸν ἐπιζήσαντων ἀπογόνων κατὰ τὴν γόνιμον ἡλικίαν τῶν ἀναγαφομένων εἰς τὰ «πρακτικά» ζευγῶν (2, 15). Καὶ ἐπιλέγει ἡ συγγραφεύς: «the information which is being examined here presents the most persuasive and striking evidence of decline in the population of the monastic 'paroikoi' of Macedonia in the fourteenth century» (σ. 291/2).

Ὁ λόγος τῆς δραματικῆς αὐτῆς μείωσης τοῦ ἀριθμοῦ γεννηθέντων καὶ ἐπιζησάντων τέκνων εἰς τὰ μοναστηριακὰ κτήματα (ἀπὸ ἀναλογία 3.5 κατὰ ζευγὸς γονέων μείωσης εἰς 2.15 ἐντὸς 40 ἐτῶν) εἶναι, λέγει ἡ συγγραφεὺς, «probably complex». Παραδέχεται ὅτι «the uncertainties of the first decade of the fourteenth century and the civil war of the 1320' had very unsettling effects on the rural population. Also we are clearly witnessing not only a movement of people out of the monastic domains but also a decline in the birthrate» (σ. 292). Ἐὰν ὁμοῦ τὰ φαινόμενα ταῦτα ἦσαν ἀποτέλεσμα τῶν πολεμικῶν ἀναστατώσεων τῆς ἐποχῆς, τότε ἐπρόκειτο εἰς τὸ μέλλον ὑπὸ εἰρηνικὰς συνθήκας νὰ ἐξαλειφθοῦν καὶ δὲν ὀδηγοῦν εἰς τὸ ἀπαισιόδοξον τῶν προβλέψεων τῆς συγγραφέως.

Καὶ τώρα τὸ τελικὸν συμπέρασμα τῆς ὅλης ἐργασίας τῆς συγγραφέως μὲ τὰς ἰδικὰς τῆς λέξεις: «the life of the Macedonian peasant in the fourteenth century was very difficult. He was oppressed; he had little property and little freedom, and was at the mercy of natural and human hasards. Death was a constant companion. Disease had played an important role in the sortness of life of the peasant population; but economic exploitation and political upheavals exacerbated the already difficult conditions of existence» (σ. 298).

Πολὺ ζοφερά εἰκόν. Ἐς τὴν φωτισώμεν ὀλίγον: Λέγει ἡ συγγραφεὺς ὅτι ὁ Μακεδὼν ἀγρότης: «he had little property», ἡ ἴδια ὁμοῦ εἶπεν ὅτι οὗτος εἶχεν ἰδιωτικὴν κτηματικὴν περιουσίαν, ἀμπελῶνας, κήπους, ὀπωροφόρα δένδρα, ζῶα καὶ γεωργικὰ ἐργαλεῖα (σ. 182 κ.έ.): «(he had) little freedom», ἡ ἴδια ὁμοῦ εἶπεν ὅτι οὗτος ἠμποροῦσε νὰ μεταβιβάσῃ τὴν ἰδιοκτησίαν τοῦ εἰς τὰ τέκνα του, νὰ κάμῃ διαθήκην καὶ νὰ ἀπαλλοτριώσῃ τὴν ἰδιοκτησίαν του, χωρὶς ἄδειαν τοῦ γαιοκτημονοῦ (σ. 144 κ.έ.). Ὅλα τὰ ἄλλα: «natural and human hasards», «death», «disease» καὶ «political upheavals» ἦσαν κοινὰ δι' ὅλον τὸν πληθυσμὸν τῆς ὑπαιθροῦ καὶ τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν τὴν μοῖραν μόνον τῶν «παροίκων» τῶν μοναστηριακῶν καὶ τῶν λαϊκῶν κτημάτων.

Παρ' ὅλα ταῦτα πρόκειται διὰ γενναίαν ἐργασίαν, ἡ ὁποία ἐκόστισεν εἰς τὴν συγγραφέα τεράστιον κόπον καὶ τοῦτο πρέπει νὰ τῆς ἀναγνωρισθῇ. Αἱ πηγαὶ τῆς δυστυχῆς ἦσαν περιωρισμέναι καὶ τοπικῶς καὶ χρονικῶς καὶ δὲν ἠμποροῦσαν νὰ στηρίξουν ὅσα ἤθελε νὰ στηρίξῃ ἡ συγγραφεὺς, οὐδέποτε ὁμοῦ ὑλικὸν πηγῶν ἐβασανίσθη τόσον εἰς χεῖρας ἐρευνητοῦ.

Ἄνκα ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων τὰ συμπεράσματα τῆς ὄφειλον νὰ εἶναι περιωρισμένα καὶ τοπικῶς καὶ χρονικῶς, ἡ σ. ἐλαχίστη γενικώτερα συμπεράσματα καὶ παρεσύρθη εἰς τοιαῦτα, παρ' ὅλον ὅτι ἔχει τὴν ἐπιστημονικὴν τιμότητα νὰ ἀμφισβητῇ τὴν ἰκανότητα τῶν πηγῶν τῆς νὰ στηρίξουν τοιαῦτα γενικώτερα συμπεράσματα καὶ τὴν πρόνοιαν νὰ παρουσιάξῃ ταῦτα πολλὰς ὡς προσωπικὰς τῆς εἰσατίας (most probable, I suggest κ.τ.).

Ἀρχίσασα κάπως θορυβῶδῶς μὲ τὴν γεννηθεῖσαν εἰς ἄλλα καθεστῶτα ἰδεῶν τοῦ «ἐκφεουδαλισμοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους» κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, σιγὰ-σιγὰ κατὰ τὴν ἐρευνάν τῆς ἐγκαταλείπει σιωπηρῶς ἐκ τῶν πραγμάτων τὴν προκατάληψίν τῆς αὐτῆς καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς ἐργασίας τῆς οὐδὲ κἂν ἀναφέρει τὴν λέξιν «ἐκφεουδαλισμός».

Παρ' ὅλον ὅτι πολλὰ συμπεράσματά τῆς δὲν πείθουν, μᾶς ἔδωκε α) καλὴν εἰκόνα τῆς δημογραφικῆς καὶ οἰκονομικῆς καταστάσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῶν «παροίκων» εἰς τὰ κτήματα τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους μεταξὺ Ἀζιῶ καὶ Στρυμόνος, ἄνκα ἡ εἰκὼν αὐτῆ θά ἦτο πολὺ διάφορος, ἐὰν δὲν ὑπῆρχον κατὰ τὴν ἐποχὴν, τὴν ὁποίαν καλύπτει τὸ ὑλικὸν τῆς, αἱ ἀναστατώσεις τῆς εἰσβολῆς τῶν Καταλωνῶν καὶ τοῦ πολέμου τῶν δύο Ἄνδρονικῶν, καὶ β) πρότυπον δημογραφικῆς μελέτης, τὸ ὁποῖον θὰ ἐξευτελίσῃ πᾶσαν μελλοντικὴν τοιαύτην, ἐὰν δὲν τὸ μιμηθῇ αὐτῆ.